

שמעון שרביט

פרקי מחקר בלשון חכמים

מוסד ביאליק • ירושלים

שמעון שרביט
פרקי מחקר בלשון חכמים

אסופות

ב

שמעון שרביט

פרקי מחקר בלשון חכמים

מוסד ביאליק • ירושלים

עריכת הלשון: יצחק הילמן

מסת"ב 978-965-342-955-0

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשס"ח

סדר ועימוד: סטודיו אברהם דנון

נדפס בדפוס מאור ולך, ירושלים

תוכן העניינים

7	פתח דבר
9	רשימת הקיצורים
11	פרק א מבוא למחקר לשון חכמים
11	1. התגבשות מחקרה של לשון חכמים
17	2. מחקר לשון חז"ל – הישגים וצרכים
30	3. "שאדם חייב לומר כלשון רבו"
35	פרק ב מסורות כתיב ופרקים בתורת ההגה
35	1. מסורות כתיב וכתיבה בספרות התנאים
60	2. האפולוגיה
71	3. שתי תופעות פונולוגיות
91	4. עיונים בפרשת הגרוניות בלשון-חכמים
113	פרק ג פרקים בתורת הצורות
113	1. צמיחתם והתגבשותם של שמות הפעולה בעברית הקדומה
122	2. שמות הפעולה של בניין הפעיל בלשון חז"ל
140	3. שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים
178	4. תפוצת צורני הנקבה בבינוני במקרא ובמשנה
187	5. עדויות לחילופי פעאי-פעוי בעברית
192	6. למסורת הקריאה של "נייר" ו"קצר"
193	7. יעידת עֵד
194	8. משקלו של "(חוני) הַמַּעֲגָל" (!)
196	9. שמות במשקלים קְטִלּוֹת, קְטִילָה, קְטִילוֹת
208	10. מוקדם ומאוחר בלשונות התפילה של בני-תימן

פרק ד פרקים בתחביר ובסגנון 222

- 222 1. המספר המונה בלשון חכמים – התרופפות ההתאם במין
- 235 2. מערכת ה"זמנים" בלשון המשנה
- 249 3. משפטי שם-פועל מודאליים בלשון חכמים
4. תחביר הפעלים המצריכים שם-פועל כמשלים יחיד בלשון חכמים 273
- 291 5. פעלים תלת-אתריים המכילים משלים שם הפועל בלשון חכמים
- 303 6. נוסחאות פתיחה למשלים בספרות חז"ל
- 314 7. הפתיחה "מעשה ש" ואחיותיה
- 325 8. ברכות המצוות – נוסחאותיהן ותפוצת תבניותיהן
- 337 9. יידועם של "המלך המשפט" ו"האל המשפט"

פרק ה משנה מזרחית קדומה 340

- 340 1. תיאור כתב-היד והצגת הנוסח
- 352 2. לשונה של המשנה המזרחית

ביבליוגרפיה 365

מקום הפרסום הראשון 375

מפתחות 377

פתח דבר

מחקר לשון חכמים התמקד בראשית דרכו – במאה התשע עשרה ובמחציתה הראשונה של המאה העשרים – בבירורים טקסטואליים ובהעמדת הנוסחאות המזוקקות של ספרות חז"ל. בעקבות חשיפתם של כתבי היד המרובים בספריות אירופה והנגישות לקטעי הגניזה הקאהירית בקימברידג' החלו מתפרסמות מהדורות מדעיות של מקצת חיבורי התנאים והאמוראים.

וחוקרי הספרות התלמודית – ובראשם י"נ אפשטיין, ע"צ מלמד, א"ש רוזנטל, ש' ליברמן וא' פינקלשטיין – שפילולוגים מעולים היו, העמידו לנו מבחר עשיר של חילופי נוסח מאבות הטקסטים והעשירו את חקר מילונה של לשון חכמים בהצעת גזרונים אטימולוגיים למילים רבות, בהבחנות סמנטיות ובמתן פירושים חדשים למאות מילים אחרות. רוב החומר הזה נאסף במכון למילונאות של אוניברסיטת בר-אילן, מיסודו של מו"ר יחזקאל קוטשר ז"ל.

המחקר הבלשני המדעי של לשון חז"ל החל מתגבש במחצית הראשונה של המאה העשרים. את התשתית הבסיסית הניחו מ"צ סגל וחנוך ילון בחיבוריהם. הראשון הציב תיאור מקיף של דקדוק לשון המשנה (על פי הדפוסים) והשני העמיד מחקרים מעמיקים על תיבות בודדות ועל תופעות מסוימות וכן כתב מספר סעיפי דקדוק. את היסודות של המחקר המדעי והשיטתי של לשון חז"ל הניח יחזקאל קוטשר ז"ל. הוא קבע קריטריונים לזיהוי אבות הטקסטים של חיבורי התנאים ובראשם המשנה, ואף הדגים את עקרונותיו במספר מאמרים המשמשים עד היום מופת במחקר לשון חכמים ואשר לאורם הולכים תלמידיו ותלמידי תלמידיו. פרשת התגבשותו של מחקר לשון חכמים נידונה בהרחבה בפרק הראשון של הספר הזה.

בספר הזה נקבצו 28 מאמרים העוסקים בלשון חכמים, שפרסמתי בכתבי-עת שונים במשך למעלה משלושים שנה. הם מוינו לחמישה פרקים: דברי מבוא למחקר לשון חכמים (ובו 3 מאמרים), מסורות הכתיב ופרקים בתורת ההגה (ובו 4 מאמרים), סוגיות בתורת הצורות (ובו 10 מאמרים), סוגיות בתחביר ובסגנון (ובו 9 מאמרים). ונספח (ובו 2 מאמרים), שבו מוצגים טקסט מלא של משנה מזרחית קדומה ותיאור מפורט של לשונה.

המחקרים הנדפסים כאן נכתבו על דרך התיאור השיטתי של סעיפים שונים מפרקי הדקדוק של לשון חכמים, וביתר דיוק של לשון התנאים. בתחילה, שימשה המשנה על פי כתב-יד קאופמן [=כי"ק] כקורפוס הבסיסי של רוב המאמרים, ואולם כבר בראשית הדרך צירפתי עדויות מכתב-יד פרמה [=כי"פ] ומכתב-יד לו [=כי"ל]. בכמה

מִן הַמֵּאמְרִים הוֹסַפְתִּי נְתוּנִים מֵהַסְפָּרָא עַל פִּי כְּתָב־יָד אֶסְמֵנִי 66 [מתוך מהדורת הצילום של פינקלשטיין], ומהתוספתא על פי כתב־יד וינה [=כי"ו], ופעמים אף ציינתי חילופי נוסח מכתב־יד ערפורט [=כי"ע]. ובייחוד דאגתי לעשות כן בתופעות נדירות ובדוגמות יחידות, שהתיעוד שלהן מצומצם מאוד, ועל כן לא תמיד היה אפשר לקבוע בוודאות, שאין כאן טעות סופר או תכונה פונטית המיוחדת למעתיק אחד ולמוצאו. במאמרי הראשונים נסמכתי בעיקר על הקורפוס המשנאי, ברם במאמריי היותר מאוחרים, נסתייעתי ב"מאגרים" של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, והרחבתי את הקורפוס באורח כמעט שיטתי לכל חיבורי התנאים. וכשנזדמנו לי עדויות רלוונטיות בצורות ובתופעות נדירות או דלות עדויות מספרות האמוראים (ולעיתים נדירות אף מספרות הגאונים), לא נמנעתי מלציין.

מאחר שהמאמרים נתפרסמו במשך כשנות דור, מובן שאין הם אחידים לא מצד הקורפוסים שלהם ולא מצד מבנם ועריכתם. רוב המאמרים מתפרסמים כאן כמתכונתם הראשונה, ואולם במקצת המאמרים חלו שינויים מועטים, ובפרק המבוא (ג' מאמרים) נעשה שינוי יותר ממשי, כדי להימנע מכפילות.

לצורך הכנת הקובץ הזה לדפוס נערכו מחדש כל המאמרים על פי כללי ההתקנה של "מוסד ביאליק", וכן רוכזו ברשימה אחת הקיצורים הביבליוגרפיים של כל המאמרים והועברו לסוף הספר.

אני מבקש להודות לוועדה האקדמית של מוסד ביאליק על קבלת הספר לפרסום, ולפרופ' משה בר־אשר, יו"ר הוועדה לספרות מדעית בתחום מדעי היהדות, על הנחיותיו ועל עצותיו המועילות להכנת הספר.

תודה מיוחדת לגב' אורית ורטהיים־אלירז, מרכזת ההוצאה לאור, על טיפולה היעיל בהדפסת הספר, וכן לד"ר יצחק הילמן, ששקד על העריכה וההתקנה של הספר ולמר אברהם דנון, ששקד על מלאכת הסדר והעימוד.

חמותי היקרה, מסעודה אמויאל, נסתלקה לבית עולמה ביום ל' באב תשס"ז. תהא מנוחתה כבוד.

ונשלמה מלאכת עריכת הספר

ביום ו' בשבט תשס"ח

ש"ש

רשימת קיצורים

ספרות חז"ל - מסכתות

אב' = אבות
 אה' = אהילות
 ב"ב = בבא בתרא
 ביכ' = ביכורים
 בכ' = בכורות
 ב"מ = בבא מציעא
 ב"ק = בבא קמא
 ברכ' = ברכות
 גיט' = גיטין
 דמ' = דמאי
 הור' = הוריות
 זבח' = זבחים
 חג' = חגיגה
 חול' = חולין
 טהר' = טהרות
 ט"י = טבול יום
 יב' = יבמות
 יד' = ידיים
 יו"ט = מסכת יום טוב
 כלא' = כלאים
 כר' = כריתות
 כת' = כתובות
 מג' = מגילה
 מיד' = מידות
 מכש' = מכשירין
 מנ' = מנחות
 מע' = מעשרות
 מעי' = מעילה
 מע"ר = מעשר ראשון
 מק' = מקואות
 מ"ק = מועד קטן
 מ"ש = מעשר שני

מקרא

בר' = בראשית
 שמ' = שמות
 וי' = ויקרא
 במ' = במדבר
 דב' = דברים
 יהו' = יהושע
 שופ' = שופטים
 שמ"א = שמואל א
 שמ"ב = שמואל ב
 מל"א = מלכים א
 מל"ב = מלכים ב
 יש' = ישעיה
 יר' = ירמיה
 יח' = יחזקאל
 הו' = הושע
 עו' = עובדיה
 מי' = מיכה
 נח' = נחום
 חב' = חבקוק
 צפ' = צפניה
 זכ' = זכריה
 מל' = מלאכי
 תה' = תהלים
 מש' = משלי
 שה"ש = שיר השירים
 קה' = קהלת
 אס' = אסתר
 דנ' = דניאל
 עז' = עזרא
 נחמ' = נחמיה
 דה"א = דברי הימים א
 דה"ב = דברי הימים ב

כי"א = כ"י אוקספורד	נג' = נגעים
כי"ו = כ"י וינה לתוספתא	נדר' = נדרים
כי"ל = כ"י לו למשנה	סנה' = סנהדרין
כי"מ = כ"י מינכן לתלמוד הבבלי	עד' = עדויות
כי"ע = כ"י ערפורט לתוספתא	עוק' = עוקצין
כי"פ = כ"י פארמה א' למשנה	ע"ז = עבודה זרה
כי"ק = כ"י קאופמן למשנה	עיר' = עירובין
כי"ר = כ"י רמב"ם למשנה [=האוטוגראף]	ער' = ערכין
מכיל' [דר"י] = מכילתא [דר' ישמעאל]	פסח' = פסחים
ס"ב = ספרי במדבר	קיד' = קידושין
ס"ד = ספרי דברים	ר"ה = ראש השנה
ס"ז = ספרי זוטא	שבו' = שבועות
פדר"א = פרקי דר' אליעזר	שבי' = שביעית
פסדר"כ = פסיקתא דרב כהנא	שק' = שקלים
קה"ר = קהלת רבה	תמו' = תמורה
קט"ג = קטע(י) גניזה	תע' = תענית, תעניות
רשב"י = מכילתא דרשב"י	תר' = תרומות
שהש"ר = שיר השירים רבה	
שמ"ר = שמות רבה	מקורות אחרים
ת"א = תרגום אונקלוס	איכ"ר = איכה רבה
תוכ"פ = תוספתא כפשוטה (ליברמן).	במ"ר = במדבר רבה
תוס' = תוספתא	בר"ר = בראשית רבה
ת"י = תרגום יונתן	ד"ר = דפוס ראשון של המשנה
ת"י א = תרגום ירושלמי א	[=נאפולי רנ"ב]
ת"י ב = תרגום ירושלמי ב	וי"ר = ויקרא רבה
ת"כ = תורת כהנים	יל"ש = ילקוט שמעוני
תנח' = מדרש תנחומא	ירוש' = ירושלמי

פרק א

מבוא למחקר לשון חכמים

1. התגבשות מחקרה של לשון חכמים

א. מקורה ומהותה של לשון חכמים

במאה הי"ט סברו חוקרים שונים, שהעברית המשנאית מעולם לא הייתה לשון מדוברת. כבר בשנת 1815 כתב ש' לוויזון במאמרו "דקדוק לשון המשנה"¹, שחכמי ישראל הם שיצרו בכתביהם בדרך מלאכותית את התרכובת הזאת של עברית מקראית, שהייתה יסוד מת, עם הארמית, שהייתה יסוד חי בפיהם. לדעתו, רוב תיבותיה של לשון המשנה הן מילים ארמיות בתמונה עברית, כגון "אילן" (בארמית: אֵילָנָא), או מילים עבריות בתמונה ארמית, כגון "ראוי" (תרגום שאילה מ"חזי" הארמית). כעבור דור אחד בערך חזר א' גייגר,² מאבות חכמת ישראל, בתוקף על הדעה, שלשון המשנה לשון מלאכותית היא, לשון המשא ומתן ההלכתי בבית המדרש, כדוגמת הלטינית בימי הביניים. דעה זו נתקבלה על כל חכמי האומות ועל מקצת חכמי ישראל, בלי שגייגר טרח להביא לה ראיות של ממש. לזאת יש לצרף את ההשקפה, שהחלה להלך באירופה בימי המדקדקים, ונתחזקה בימי המשכילים, שלפיה יש לעברית רק דקדוק אחד, הלוא הוא הדקדוק המקראי, וכל השונה ממנו שיבוש הוא, וראוי "לתקנו".

ראוי לציין, שיחס שלילי ללשון המשנה נודע כבר אצל חכמי ימי הביניים. מקצת המדקדקים ומפרשי המקרא (בעיקר קראים?) קטרגו על לשון המשנה וטענו שלשון זו אינה משקפת לשון חיה בעלת כללים, אלא עברית מלאה שיבושים, ושאינן ראוי להסתייע בה כמקור לפתרון מילים וצורות קשות או נדירות במקרא.³ כנגדם ניצבו חכמים אחרים להגנת לשון המשנה, ונביא כאן את דבריהם של ר' יונה אבן ג'נאח ושל הרמב"ם, שמהם אפשר ללמוד על טענות המקטרגים ועל הגישה המפוכחת והמתקדמת שנקטו שני המשיבים.

1 ש' לוויזון, מחקרי לשון, עמ' 93-99. המאמר נתפרסם כמבוא למשניות עם פירושו, שיצאו בווינה ב-1815.

2 A. Geiger, Lehrbuch zur Sprache der Mischnah, Breslau 1945, pp. 1-5

3 וכבר תקפו הקראים את רס"ג על שעשה כן ב"פתרון תשעים מלים בודדות" (= יחידאיות). ואף דברי ר' יונה אבן ג'נאח (להלן) נכתבו כדברי התנצלות והגנה על שהוא מתכוון לעשות כן ב"ספר הרקמה".

אבן ג'נאח כותב בהקדמתו ל"ספר הרקמה":

ויותר נפלא ומגונה מזה ממעשיהם ונגלה מסכלותם מה שהם תופשים עלינו עדת המפרשים ספרי האלהים בהביאנו עד מן המשנה בעבור שהם מגנים אותה במה שנמצא בה ממלות זרות, יוצאות חוץ להקשת הלשון, כמו מה שנאמר בה: לא יתרום ואם תרם תרומתו תרומה, אמרו כי זה טעות כי התו מן "תרומה" איננה שרשית וכבר הנהיגוה בתרם ויתרום מנהג השרשיה [=שרשית]... וטענו באמרם לא יופך בעניין יהפך כאשר אמרו: היתה שדהו זרועה חטים נמלך וזרעה שעורים ימתין עד שתתליע ויופך ואחר כך יזרע... ואמרו עוד במה שאמרה המתניתא מדיח ומליח שהוא טעות בשימוש וטעות בגזרה והוא שמליח ראוי להיות מענין במלח תמלח, והמ"ם במלח תמלח שרשיה והיא במליח נוספת... והיה ראוי להיות: ממליח, על משקל: הנני ממטיר לכם לחם, ואמרם "מליח" על דמיון "מדיח" אם כן טעות.⁴

אבן ג'נאח דוחה את הטענה, שאלה הם שיבושים, שנולדו מחמת העדר דקדוק ללשון המשנה או מחמת אי ידיעת הדקדוק. הוא מראה, שגם בלשון המקרא (שהיא צחה וראויה לחיקוי, גם לדעתם) ובלשון הערבית (המשמשת מופת ללשון צחה אף בעיני היהודים) מצויות "זרויות" כאלה. הוא קובע, שאלה הם תהליכים טבעיים בהתפתחות לשון, כגון "מדיח ומליח" = "השוות המלים וזווגם" (=גרירה מורפולוגית) על דרך "מוצא... מובאך" במקרא (שמ"ב ג, כה [כתיב: מבואך]); מוצאיו ומובאיו" (יח' מג, יא) במקום "מבואך, ומבואיו". הוא מאשימם בבורות בענייני הלשון, כגון "בהעברות הלשונות ושימושיהם" (=תהליכים לשוניים), ותולה זאת באי ידיעת הערבית. הרמב"ם כותב בפתיחת פירושו למסכת תרומות:

אומרם בכל המשנה תרם ותורם ויתרום בעלי הלשון האחרונים מקשין על זה ואומרים כי השרש הרים ומרים וירם וזו אינה קושיא אמיתית, כיוון שעיקר כל לשון מן הלשונות הוא חוזר אל מה שידברו בו בעלי אותו הלשון ומה שנשמע מהן. ואלו בעלי המשנה בלא ספק עבריים [=דוברי עברית] היו במקומם ר"ל בארץ הצבי ונשמע מהם לשון תרם ובו נשתמשו. הנה זו ראייה שהוא מקובל בלשון ושזו המילה לשון מלשונות העבריים, ועל זה הדרך תהיה תשובתך לכל מי שיאמר מן האחרונים שלשון המשנה אינו צח או שהם נשתמשו במלות שאינן כראוי בלשון. וזה העיקר שזכרתי לך אמיתי אצל החכמים השלמים המדברים על הדברים הכוללים כל הלשונות כולם.

אף הרמב"ם מניח אפוא, שלשון המשנה היתה מדוברת בפי התנאים וכל מילה או צורה שבה הן חלק אורגני מאותה לשון, שבה דיברו התנאים ובה כתבו את משנתם.

סמכותה של לשון המשנה אינה נופלת מזו של המקרא, שכן כך דיברו בני הדור. אכן, שתי הדעות מתקדמות מאוד ביחס לתפיסות של ימי הביניים, שלא הכירו את מושג ההתפתחות בלשון.

ונשוב לדברי גייגר, שהושמעו בדור שכבר הכיר את המחקר ההיסטורי של הלשונות ואת מושג ההתפתחות בלשון. עוד בימיו קמו לו מתנגדים חשובים: גרץ ושר"ל (ולאחר זמן גם יעקב לוי) דחו בתוקף את הדעה הנ"ל וקבעו, שלשון המשנה היא המשך ללשון המקרא, והשינויים שחלו בה הם בעלי אופי עממי, המשקפים התפתחות טבעית ולא התנוונות או שיבושים או שינויים מלאכותיים.⁵ אליהם הצטרפו ישראל לוי, ז' באכר וא"ה וייס. שני הראשונים הבליטו את אוצר המילים והצירופים שבלשון חכמים, העוסקים בענייני חולין ובחיי היום-יום, ומעידים שלשון זו דוברה. ואילו וייס בדק את מועד המעבר מלשון המקרא ללשון המשנה, תיאר את דרכי התרחבות לשון המשנה וביסס את השינויים הדקדוקיים על עיקרון ההתפתחות וההשתנות בלשון.⁶

ואולם רק בשנת 1908, עם פרסום מאמרו הגדול של מ"צ סגל על העברית המשנאית וזיקתה לעברית המקראית ולארמית,⁷ הופרכה הסברה הנ"ל מכול וכול. סגל הוכיח, שלשון המשנה הייתה לשון טבעית, ששימשה בדיבור בארץ ישראל מימי שיבת ציון ועד לחתימת המשנה. לדבריו, לשון המשנה היא בעיקרה המשך חי ללשון המקרא, והשינויים, שנמצאו במערכת הדקדוקית, אפשר לתלותם בלשון המקרא ולהסבירם כתולדה ממנה. למעשה, מוצאים אנו את ראשית ההתפתחות והשינויים האלה, הן באוצר המילים הן בדקדוק, בספרי המקרא המאוחרים (כגון דברי-הימים ואסתר). ואשר לשינויים בעלי הדמיון לארמית, מקצתם הם תוצאה של התפתחות מקבילה ומקצתם הם פרי השפעתה של הארמית, שהייתה בעלת מעמד יוקרתי בעיניהם, ואף זה תהליך חי הוא. מכל מקום, השפעת הארמית ניכרת בעיקר במילון, אלא שדרכו חדרו כמה שינויים גם לדקדוק. סגל סקר בהרחבה פרטים בתחום הדקדוק כדי להראות את הזיקה למקרא ולמצוא בה את ראשית תהליכי השינויים וכדי להראות את טבעיות החידושים במשנה. ואמנם, הוכחותיו בתחום הדקדוק הן שהכריעו את הכף.⁸ בזה תם בעצם הוויכוח בסוגיה זו,⁹ ואיגרות בר-כוסבה העבריות בנות המאה השנייה למניינם, שנחשפו כעבור למעלה מארבעים שנה, איששו את הדעה שהעברית הייתה חיה בארץ יהודה.¹⁰

5 א' בן-יהודה ריכז כמה ציטטות מדבריהם במבוא למילונו, עמ' 202-203.

6 משפט לשון המשנה, עמ' 1-7.

7 מ"צ סגל, לשון המשנה, עמ' 647-737.

8 וראה עוד במבוא לספרו (סגל, דקדוק), עמ' 4-19.

9 מבין התומכים בדעת סגל ראוי להזכיר את א' בן-יהודה (ראה פרק נרחב במבוא למילונו) וי' קלוזנר. נלדקה וברוקלמן נקטו עמדת ביניים: לשון המשנה היא המשכה של לשון המקרא, אך היא נתקיימה בידי החכמים באורח מלאכותי.

10 י' קוטשר, לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 21-22.

מגילות מדבר יהודה הכתובות בלשון מקראית מלמדות, לדעת חיים רבין,¹¹ שחכמי ישראל בחרו לכתוב בלשון המשנה לא מחמת אי־יכולתם לכתוב בלשון המקרא אלא משום שהעדיפו לכתוב נושאים אלה בלשון הדיבור. השפעת לשון דיבור זו ניכרת כבר בספר בן־סירא ובספרים אסתר ושיר־השירים.

ב. לשון הספרות התלמודית אינה עשויה חטיבה אחת

מקובל עלינו, שמחקר ותיאור של כל לשון או של רובד לשוני פותח בהגדרת הקורפוס הספרותי שעליו הוא מבוסס – הגדרה שבזמן ושבמקום. בדרך זו מובטח לנו, שאנו עוסקים בתקופת לשון אחת, שבה כל היסודות הלשוניים סדורים מערכות־מערכות, וכל שינוי שחל באחד היסודות האלה – המילוניים או הדקדוקיים, גורר אחריו שרשרת שינויים במערכת היחסים שבין הצורות ובין המשמעיים.

חכמי הלשון העברית לא נהגו כן בחקר לשון חכמים. עד לפני שנות דור ראו החוקרים בספרות התלמודית והמדרשית חטיבה אחת ביחס ללשונה ולא הבחינו בין החיבורים השונים: קדומים ומאוחרים, ארץ־ישראליים ובבליים, הלכתיים ומדרשיים. דבר זה אמור בכל המילונים של לשון הספרות התלמודית (יעקב לוי, יסטרוב ובן־יהודה),¹² וכוחו יפה גם לספרי הדקדוק, כגון ספרו של מ"צ סגל, "דקדוק לשון המשנה", וכה דבריו בהקדמתו:¹³ "את הדוגמות המרובות שלי לבאור הכללים שאבתי בעיקר מן המשנה, אבל רבות הן הדוגמות מן התוספתא והגמרות והמדרשים" ואכן הוא מצטט דוגמות גם מן התלמודים ומן המאוחרים שבמדרשי האגדה, המרוחקים בכמה מאות שנים מן המשנה. ומה מפתיעים הם דברי ביקורתו של חנוך ילון על ספרו של סגל! הרי הם כלשונם:¹⁴

אילו נכנסה כל ספרות חז"ל לחוג חקירתו ובייחוד אותם חלקים שיצאו בהוצאות מדעיות מודרניות, היו פרקים שלמים ופרטים רבים נראים בצורה אחרת... בינתיים נוספו מהדורות מדעיות של כמה מספרי ההלכה והאגדה, ישנים וחדשים... והיכן מדרש התנאים והיכן מדרש הגדול שיצאו לאור? וכמה חשוב לחוקר לשון המשנה השימוש בגנזי שעכטער של גינצברג ובשרידי ירושלמי של הנ"ל, והרי ירושלמי כפשוטו של ר"ש ליברמן וכו'.

אבל קוטשר רואה פגם נוסף בספרו של סגל: הוא לא הבחין בין חטיבותיה של לשון חז"ל.¹⁵

11 ראה מה שכתב בהרחבה במאמרו המאלף "הרקע ההיסטורי של העברית של קומראן", קובץ, א, עמ' 355-382.

12 בשלושת הראשונים מצוי גם החומר הארמי של כל הדיאלקטים היהודיים!

13 סגל, דקדוק, עמ' VII.

14 ילון, פרקי לשון, עמ' 104-112.

15 ערכי, א, עמ' 40.

בעקבות קביעתו של סגל, שנתקבלה על הכול, שלשון חכמים הייתה מדוברת בתקופת הבית השני ולאחר החורבן עד ימי רבי יהודה הנשיא, כלומר כל תקופת התנאים, היה על החוקרים למתוח קו ברור בין לשון התנאים ובין לשון האמוראים. אף על פי כן לא מצינו תביעה כזאת ולא הבחנה כזאת בפועל עד מחקריו של קוטשר.¹⁶ אמנם עם ריבוי העיסוק בכתבי יד של הספרות התלמודית נתנו החוקרים את דעתם להבדלים בעיקר בתחום הכתיב, הפונולוגיה והמורפולוגיה, שבין חיבורים ארץ-ישראליים וכתבי יד הקרובים להם, ובין חיבורים בבליים וכתבי יד המושפעים מהם, אלא שהבחנות אלה עסקו בתיבות בודדות ובקווים לשוניים מועטים, שבאו לצורך הבחנה בין ספרות התנאים נוסח ארץ ישראל ובין זו שהיא נוסח בבל או גלגולה הבבלי.¹⁷ ואכן, במרוצת הזמן גיבש קוטשר חלוקה נוספת:¹⁸ לשון חז"ל שמקורה בארץ ישראל ולשון חז"ל שמקורה בבבל.

לפי זה מתחלקת הספרות התלמודית והמדרשית לארבע חטיבות (שהן שלוש):

א. לשון תנאי ארץ ישראל: המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה והברייתות שבירושלמי.¹⁹

ב. לשון התנאים כפי שנמסרה בבבל.

ג. לשון אמוראי ארץ ישראל: התלמוד הירושלמי ומדרשי האגדה.

ד. לשון אמוראי בבל: התלמוד הבבלי.

לאור האמור לעיל רק ספרות התנאים תוכל לשקף בנאמנות את לשון חכמים, שהייתה חיה בארץ יהודה, ואילו ספרות האמוראים כבר משקפת דיאלקט אחר של אותה לשון, דיאלקט ספרותי מאוחר, המעורב ביסודות מקראיים וארמיים, ושימש בעיקר בבית המדרש. ללשון התנאים, שהיא אחידה מבחינת הזמן והמקום, יש מעלה יתרה בכך שהיא אחידה גם מבחינת התוכן והשיטה: עיקרה ספרות הלכה. מובן שאמינות לשונה עולה על זו של ספרות האגדה, שכן זו האחרונה עברה עיבודים (הרחבות וצמצומים) וגלגולים שונים, ככל ספרות עממית, וזכתה אף לעריכה לשונית, ואילו בספרות ההלכה דקדקו החכמים בכל תיבה והקפידו במסירת ההלכות על פי הכלל "חייב אדם לומר כלשון רבו" (עד' א, ג).²⁰ ראה להלן, סעיף 3.

16 ראה מה שכתב ע' איתן נגר הדעה, שכאילו הוא הבחין בין החטיבות – לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 158.

17 למשל, י"נ אפשטיין, מבוא, עמ' 1269-1275 ועוד.

18 ערכי א, עמ' 40-48.

19 ואשר לברייתות העבריות שבתלמוד הבבלי, כבר קבע מ' מורשת, שאינן שייכות ללשון חכמים א (=לשון התנאים). ראה ספר הזיכרון לחנוך ילון, רמת-גן תשל"ב, עמ' 275-314.

20 ראה על כך בהרחבה אצל בן-יהודה, המבוא הגדול, עמ' 146-182.

ג. המקורות לשחזור לשון המשנה

1. לשון המשנה שבדפוסים משובשת ו"מתוקנת". הפילולוגים שבין חוקרי הספרות התלמודית בשני הדורות האחרונים העמידו אותנו על כך, שכל מחקר תלמודי או בלשני שומה עליו להתבסס על כתבי יד, משום שהוכח שהדפוסים משובשים מאוד. ספריו של רי"נ אפשטיין ובראשם "מבוא לנוסח המשנה" ו"מבואות לספרות התנאים" ועוד, ומחקריו הרבים של ש' ליברמן הניחו יסודות איתנים לבירור מסורת הנוסח של ספרות התנאים והאמוראים, ובמידה מסוימת גם לבירור מסורת הלשון, וכל זאת על יסוד כתבי יד וקטעי גניזה מעולים ודפוסים ראשונים. מחקריהם של ח' ילון ושל י' קוטשר ז"ל הוכיחו, שהדפוסים נשתנו ונשתבשו הן בשל פגעי הזמן (טעויות סופרים למיניהן, עירוב מקורות וכיוצא באלה), שנתגבבו במשך כ-1,000 שנות העתקה, מיום כתיבת המשנה ועד לדפוסים, הן בעקבות העריכה הלשונית שהם עברו, ביודעין ובלא יודעין, במגמה לקרב את לשונם ללשון המקרא – הלוא זה הטקסט שהיה שגור בפיהם, ולשוננו זכתה למעמד יוקרה. וראה מה שכתבנו לעיל, על היחס ללשון המשנה זה כאלף שנים ועל "תיקוני" המדקדקים. זאת ועוד: גם התלמוד הבבלי השפיע על לשון המשנה, בעיקר בתחום הכתיב וההגה. כל אלה גרמו, שתופעות לשוניות רבות בתחום הכתיב, ההגה והצורות, המילון ואף בתחום המבנים התחביריים, הוכחדו בדפוסים כמעט כליל, ורק העיון בכתבי יד מעלה אותן מתהום הנשייה.

2. כיצד נשחזר את לשון המשנה?

עתה נעסוק בשאלה, כיצד נגיע אל לשון המשנה המקורית, או אל הלשון הקרובה ביותר לטיפוס המקורי. תחילה שומה עלינו ליתן את הדעת, שלא הרי לשון המקרא כהרי לשון חז"ל. למקרא נתקבל נוסח קבוע ומוסמך סמוך לחורבן הבית, וגם למסורת הניקוד והטעמים נתקבל נוסח קבוע ומוסמך בכל תפוצות ישראל סמוך להיוולדם. לא כן לשון המשנה: כאן מעולם לא נקבע ולא נתקבל נוסח מוסמך של הטקסט העיצורי, ומעולם לא שימשה מסורת ניקוד קבועה ומוסמכת בתפוצות ישראל.²¹ ויתרה מזו: בדרך כלל לא היו נפוצות משניות מנוקדות (בין בכתב יד בין בדפוס), ומסורת הקריאה הועברה מדור לדור בעל-פה. מציאת כתבי יד אינה פותרת את הבעיה, שכן גם הם לא נוקו משיבושים ומ"תיקונים" של מעתיקים, והחילופים בינם לבין עצמם רבים. וכן במסורות הקריאה במשנה של עדות ישראל כיום.

ועתה צא וראה, מה רבה וקשה הייתה מלאכתו של הבא לנקד את המשנה או לחקור את דקדוקה. וכה דברי ח"נ ביאליק, הוגה הרעיון של הוצאת משנה לעם, המנוקדת ומפורשת פירוש חדש:

בעיה חמורה בפני עצמה היא דבר הניקוד במשנה, וביותר, של אותן מלים

21 ש' מורג, לשוננו לעם, ח (תשי"ז), עמ' 20-27.

שאינן להם דוגמה במקרא, או שאינן לתבניתן הדקדוקית הכרע מתוכן או מענינן. כאן המבוכה שלמה. המסורת הכפולה, שבעל פה ושבתב (הקריאה הנהוגה וקובצים מנוקדים), לא תועיל כאן אלא מעט.²²

הוא מונה כמה דוגמות מאלפות, כגון:

מה לנו מלה פשוטה ומצויה ממלת "רבי"? ואעפ"כ אלה קוראים ומנקדים "רבי" ואלה "רבי" ויש מנקדים "רבי" או גם "רבי" ולפי עדות מלומד אחד יש קוראים "רבי" ובפי הבריות שגורה "רבי" ובספרות הקדמונים יש למצוא סמוכים כמעט לכולם – ועתה צא והכרע ביניהם!²³

ואחרי שפירט את כל הקשיים שבשחזור הנוסח והניקוד, הוא מציע דרכי פעולה לעתיד:

התרתם הגמורה של ספקות ממין אלה – אם היא בכלל אפשרית – לא תבוא, כמובן, אלא אחרי חקירה ודרישה רבות עמל ובנות כוחות משותפים של אנשי מדע מומחים ואחרי בדיקה מעולה ומדוקדקת והשוואה של טופסי כ"י ודפוס עתיקים.²⁴

2. מחקר לשון חז"ל – הישגים וצרכים

א. שלבים בהתגבשות המחקר

שלושה חוקרים הטביעו את חותמם על מחקר דקדוקה של לשון חכמים בחמישים השנים האחרונות: מ"צ סגל, חנוך ילון ויחזקאל קוטשר. כל אחד מהם מייצג שלב אחד בהתגבשות מחקרה המדעי של לשון חכמים.

1. סגל העמיד לראשונה ספר דקדוק שלם ומקיף ללשון המשנה,²⁵ הכתוב במתכונת ספרי הדקדוק הקלאסיים של ראשית המאה. למעשה, ספרו מסכם היטב כמעט את כל מה שהיה ידוע עד שעת חיבורו בתחומים אלו: תורת ההגה, תורת הצורות והתחביר של לשון חכמים. מיום פרסום הספר ועד עתה חוזרים החוקרים ומציינים את ליקויו העיקרי: התבססותו על נוסח הדפוסים והתעלמותו מכתבי היד.²⁶ אמנם

22 פירוש לסדר זרעים, עמ' 8.

23 שם, עמ' 9-10.

24 שם, עמ' 11.

25 סגל, דקדוק. זהו נוסח עברי מורחב ומעובד של ספרו האנגלי (סגל, דקדוק משנאי).

26 הליקוי השני – מאמציו להמעיט בהשפעתה של הארמית על לשון חכמים, אינו פוגם בהכרח במהימנות הדקדוק גופו. על הליקוי השלישי (השימוש בקורפוסים שונים ללא הבחנה) לא עמדו מבקריו. ראה להלן בדברינו על ילון וקוטשר.

סגל עצמו כותב בהקדמה לספרו העברי,²⁷ כנראה בעקבות הביקורות על ספרו האנגלי:

בנוגע לנוסחה של הדוגמות, הבאתי במקומות רבים חילופי גירסא כשיש להם חשיבות לצורה הדקדוקית. אבל בעיקר עשיתי כן בדוגמות הלקוחות מן המשנה. לא ראיתי חובה לעצמי למצות את החילופים האלו, ולא לחפש בכ"י ובדפוסים ישנים בנוגע לדוגמות מן הגמרות והמדרשים. לבושתנו וחרפתנו אין לנו עד היום נוסחה מדויקת ומוסמכת אף לאחד מהספרים הראשיים של התורה שבעל-פה שלנו ואף לא למשנה עצמה. ולפיכך אי אפשר תמיד להיות בטוח שהגרסה של איזו דוגמה היא מקורית. ואפשר שבנידון זה ימצאו החוקרים העוסקים בחקירת הנוסחות לבקר ולתקן במידת מה את דברי. אבל אני בטוח, שהצורה הכללית של הדקדוק המשני כפי שציירתי אותה בספרי לא תשתנה בכלום על ידי ביקורת הנוסחה של דוגמותי.

בחינת הספר מלמדת, שחילופי הנוסחאות שהובאו בו מכתבי יד מועטים הם ביותר ולרוב נרשמו בהערות! וכן לא תמיד הבחין בין עיקר לטפל בדליית החילופים, וקורה שהוא מעיר על חילופי ניקוד לא מהותיים שמצא בכ"י קויפמן. מכל מקום, הניסוח של המשפט האחרון שלו מלמד על גישה לא מקובלת במדע, ואין לו על מה שיסמוך, כפי שהוכח כבר סמוך לפרסומו.

ההשגה השנייה של המבקרים הייתה, שסגל הפריז מאוד בהמעטת היסודות הארמיים שבלשון המשנה, ועל-ידי זה כפה על מילים וצורות הסברים משונים ומאולצים. למען הצדק יאמר, שבזמן שחיבר סגל את ספרו, לא עמדה לרשותו תשתית של מחקרים המבוססים על כתבי היד, וגם לא הכיר את רוב חיבוריהם של חוקרי הפילולוגיה התלמודית, כגון ספריהם של י"נ אפשטיין ושל ליברמן. ואף היום – יובל שנים לאחר צאת הספר, טרם נתחבר ספר דקדוק שיחליפנו מלבד ספרו של הנמן על המורפולוגיה של הפועל (!)²⁸ ואם כך, נראה, שהדרישה של המבקרים לא הייתה ריאלית מלכתחילה.²⁹

2. ילון הוריש לנו עשרות אחדות של מחקרים, מהם קצרים מהם ארוכים, על תיבות ועל סעיפי דקדוק בלשון חכמים.³⁰ הוא נחשב בצדק למייסד המחקר של דקדוק לשון חכמים, ותרומתו הסגולית ניכרת בשני תחומים: האחד – ייסוד המחקר על כתבי יד

27 סגל, דקדוק, עמ' VII.

28 הנמן, צורות.

29 ושמא דברי סגל בהקדמתו לספר הם שהרגיזו את מבקריו: "בנוגע לנוסחה של הדוגמות [...] ואפשר שבנידון זה ימצאו החוקרים העוסקים בחקירת הנוסחות לבקר ולתקן במידת מה את דברי, אבל אני בטוח, שהצורה הכללית של הדקדוק המשני כפי שציירתי אותה בספרי לא תשתנה בכלום על ידי בקורת הנוסחה של דוגמותי" (עמ' VII).

30 עיקרי מחקריו הדקדוקיים בלשון חכמים פורסמו בספרו, מבוא, והשלמות נמצאות בקובץ מאמריו: פרקי לשון.

ודפוסים ראשונים, האחר – הכרה בחשיבותן של מסורות הקריאה של עדות ישראל והשימוש בהן במחקר לשון חכמים.

ראוי הוא מפעלו של תלמיד חכם זה, שהיה בקיא במכמני הלשון העברית לתקופותיה, לסקירה מקפת ולהערכה מפורטת,³¹ אבל כאן נסתפק בבחינת דרכו בחקר לשון חכמים. מחקריו של ילון אינם הולמים את דרישות הבלשנות המודרנית במלואן, ובעיקר בשני עקרונות בסיסיים:

I. ילון שאב את נתוניו, כיד בקיאותו הטובה עליו, מכל ספרות חז"ל – תנאית ואמוראית, ארץ-ישראלית ובבלית, ומילקוטי מדרשים מאוחרים, מקבצי פיוטים, מסידורים ועוד. אין אנו מוצאים בשום מקום הגבלה והגדרה של הקורפוס הספרותי שלו.³²

II. ילון מצטט חילופי נוסחאות, כתיבים וניקודים: מכתבי יד קדומים ומאוחרים, מדפוסים ראשונים ואחרונים, מעדויות הפרשנים, ממגיהי ספרים וממסורות הקריאה של עדות ישראל כיום, וכל זה ללא הבחנה בין מוקדם למאוחר ובין עיקר לטפל. התוצאה היא פרקי לשון מטולאים מתקופות שונות וממסורות שונות.

ונראה לי, שהטיפול בבירורן של תיבות בודדות ולא במערכות דקדוקיות והעובדה שאת רוב מאמריו על לשון חכמים כתב במסגרת המפעל של ניקוד המשנה ולא במסגרת מפעל של חיבור פרקים בדקדוק לשון חכמים – שני אלה קבעו את פני מחקריו. ואין זה מקרה, שקובץ מאמריו נושא את השם הטכני "מבוא לניקוד המשנה". ילון נדרש לנקד טקסט עיצורי מקובל (דפוס בן-ימינו) של המשנה, בלא להפליג בשינויים, כדי שלא "להתמיה" על הלומד המצוי את המשניות. הוא לא אימץ מסורת אחת לאורך כל הדרך³³ וגם לא קבע עקרונות ברורים, שעל פיהם יכריע בין הנוסחאות והמסורות המרובות בכל מקום ומקום.

הנה דוגמה אחת: נוהגים אנו לומר, שחנוך ילון גאל מן הנשייה את בניין נְתַפְעֵל בעזרת כתבי יד. בדוק ותמצא, שרק צורה אחת משבע התבניות שמנה במאמרו³⁴ מתועדת בספרות התנאים: "ניתוספו", ואילו שש התבניות האחרות נלקטו מחיבורים

31 ראה את סקירתו של ש' מורג בכתב-העת מולד, סדרה חדשה, כרך ג (תש"ל-תשל"א), עמ' 298-300.

32 ואלה דברי ילון (פרקי לשון, עמ' 104-112), בביקורתו על ספרו של סגל: "אילו נכנסה כל ספרות חז"ל לחוג חקירתו ובייחוד אותם חלקים שיצאו בהוצאות מדעיות מודרניות, היו פרקים שלמים ופרטים רבים נראים בצורה אחרת... והיכן מדרש התנאים והיכן חלקי מדרש הגדול שיצאו לאור? וכמה חשוב לחוקר לשון המשנה השימוש בגנזי שעכטער ובשרידי ירושלמי של הנ"ל"

33 שונה הייתה דרכו של קוטשר (ראה להלן). הוא ניקד את מסכת שמחות על-פי המסורת הלשונית של כ"ק. ראה מה שכתב עליו גב"ע צרפתי, לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 155-157.

34 ילון, מבוא, עמ' 127-135.

בתר־תנאיים, והרי הן כסדר הבאתן: "ניתוקד" (וי"ר), "ניתותר" (תלמוד בבלי), "ניתוכח" (תנח'), "מיתוצאת" (תלמוד בבלי), "איתחזק" (תלמוד בבלי), "ניתוזל" (רש"י והמאירי).

מתמיהים אפוא דברי הסיכום של ילון: "מכל האמור למעלה ברור שהיתה לחז"ל הרגשה של בניין נִתְפַּעֵל, הרגשה זו נסתייעה בארמית השגורה בפיהם".³⁵ חוקר לשון חכמים, בייחוד חוקר לשון התנאים, לא יהא רשאי לייחד מקום לבניין נִתְפַּעֵל במערכת הבניינים.

3. קוטשר לא התרכז במחקר לשון חכמים אלא בעשר שנות חייו האחרונות, לאחר שפרסם מחקרים חשובים מאד בלהגים יהודיים של הארמית ולאחר שהשלים את ספרו המונומנטלי על לשונה של מגילת ישעיהו השלמה מקומראן. אנו נבחן כאן את דרכו בחקר דקדוקה של לשון חז"ל (ולא במילונות) על פי שלושת מאמריו, שנתייחדו לכך,³⁶ ועל פי סקירתו על מצב המחקר, שפרסם בסוף דרכו.³⁷ למעשה, כבר במאמרו הראשון, "לשון חז"ל", אפשר לעמוד על שני העקרונות החשובים שהנחו את דרכו, ועליהם ייסד את מאמריו האחרים העוסקים בשתי סוגיות מתורת ההגה ומתורת הצורות:

I. קוטשר תבע להבחין בין לשון התנאים ובין לשון האמוראים ולהפריד ביניהן במחקר.³⁸ ואף בתחום לשון התנאים אין מנוס, לדעתו, מלתת עדיפות למשנה, בעיקר בשל מצב כתבי היד שלה. תיאוריו מבוססים אפוא על קורפוס ספרותי מוגדר: המשנה.

II. קוטשר התנגד לליקוט גרסאות מכתבי יד ומדפוסים ותבע לקבוע בבדיקות מוקדמות, מה הם "אבות הטקסטים" של כל חיבור, כדי שהם ישמשו בסיס לתיאורים נפרדים, ועל יסוד מונוגרפיות אלו ייבנה בעתיד דקדוק לשון חכמים. הוא עצמו ייסד את מחקריו על כ"י קאופמן למשנה (כי"ק), אך הכיר גם בערכם של כתבי יד אחרים למשנה, כגון כ"י פראמה א (כי"פ) וכ"י פארמה ב (כי"פ ב), והטיל על תלמידיו לתאר את מסורתם הלשונית.³⁹ אם כן, מותרים אנו לקבוע, שקוטשר הוא אשר העלה את מחקר לשון חז"ל על פסים מדעיים והתאימו לדרישות הבלשנות הסינכרונית.

35 שם, עמ' 134.

36 לשון חז"ל, עמ' 246-280; מחקרים בדקדוק, עמ' 51-77; ביצוע תנועות, עמ' 218-251 (וכולם קובצו בספרו: מחקרים בעברית ובארמית. להלן: עברית וארמית).

37 "מבעיות המילונות של לשון חז"ל", ערכי, א, עמ' 29-82.

38 שם, עמ' 40 ואילך.

39 ג' הנמן ז"ל עסק בכי"פ א (הנמן, צורות). מ' בר־אשר יבלח"א תיאר את כי"פ ב (בר־אשר, קובץ, א, עמ' 166-185).

ב. כתבי יד ומהדורות מדעיות

בר־אשר מנה את כתבי היד שזכו למעמד של "אבות טקסטים" למשנה ושראו להשתית עליהם את דקדוק לשון חז"ל. ונראה לי לייחד דברים אחרים לקטעי הגניזה של המשנה. מאות רבות (ושמא אלפים) של קטעי גניזה למשנה מצויים בידינו, ומקצתם אף מנוקדים. מאחר שמדובר בקטעים (פרגמנטים), המחזיקים לפעמים חלק קטן מפרק אחד, ורק מקצתם ארוכים ומקיפים פרקים אחדים או אף מסכתות אחדות, ומאחר שלרוב אין אנו יודעים דבר על גילם ועל מקום העתקתם, הם לא זכו לתשומת הלב הראויה להם. יש לציין, שהקטעים המעטים שנחקרו ותוארו נמצאו משמרים מסורות לשוניות טובות.⁴⁰ בזה שפר גורלם של הקטעים המנוקדים ניקוד בבלי, שכן אלה תוארו, ותצלומיהם נתפרסמו במקובץ ועתה אף זכו לגאולה שלמה בעבודתו המונומנטלית של ישראל ייבין.⁴¹

הכול מדברים על כתבי יד, שישמשו בסיס לעבודתנו, וכבר נשתכח קיומן של מהדורות מדעיות לרוב חיבורי התנאים.⁴² שכחה זו מדעת היא. חוקרי הלשון, ולא הם בלבד, לא סמכו על רוב המהדורות המדעיות של ספרות התנאים שנתחברו בדורות האחרונים, וארבעה טעמים עיקריים לדבר:

- I. הליקויים שמצאו המבקרים בשיטות ההדרה – הן במהדורות האקלקטיות הן במהדורות הדיפלומטיות, ובייחוד השיבושים הרבים שנפלו בפענוח כתבי היד בפנים ובאפאראט.
 - II. האפאראטים סלקטיביים, מי יותר ומי פחות, והמהדירים פטרו את עצמם מלציין חילופי כתיב, קיצורים, חילופים דקדוקיים וכו', כלומר כל החילופים שאינם משנים את העניין.
 - III. הניקוד המלא, החלקי, או הבודד הושמט לרוב הן בפנים הן באפאראט.
 - IV. הצורך לשחזר גרסאות מתוך האפאראטים כדי לעמוד על צירופים, על מבנים תחביריים, על סדר איברים ועל השמטות והוספות וכדומה, אף באלו העשויים כהלכה, מרתיע את הבלשן, והוא אנוס לפנות לכתב היד גופו.
- ראוי לחזור ולצטט את דברי ביאליק, שהתריע עוד בשנת תרצ"ב על "מחדל" לאומי זה: באין עד היום בידינו, לחרפת האומה כולה, שום הוצאה מדעית שלימה של המשנה, הוצאה בעלת נוסח קבוע מבוקר ומזוקק עפ"י כתבי יד וספרים. לפי הדרישות החמורות של הבקורת המדעית בימינו" (מבוא לסדר זרעים).⁴³

40 ראה, למשל, מה שכתבתי בחיבורי, אבות, עמ' 24-27.

41 ייבין, מסורת.

42 החריג העיקרי הוא מהדורתו של ש' ליברמן ז"ל לתוספתא (זרעים, מועד, נשים ונזיקין [עד ב"ב]), וחבל שלא זכינו להשלמת המפעל האדיר הזה!

43 ששה סדרי משנה, עמ' 6.

לאחרונה נעשו ניסיונות ההדרה מעניינים.⁴⁴ נזכיר את שלוש המסכתות – אהילות, שבת ועירובין, שהגיש לנו א' גולדברג במתכונות שונות,⁴⁵ ואת משנת עבודה זרה שהגיש לנו דוד רוזנטל.⁴⁶ ולאחרונה אף יצאה במתכונת מיוחדת מהדורה מדעית של מסכת אבות.^{46*} וראויה הצעתו של צבי פיינטוך ז"ל לתשומת לבנו: הוא מציע לרשום את כל כתבי היד טורים-טורים מקבילים, כדי שעינו של החוקר תוכל לסרוק את הטורים ולגלות את ההבדלים.⁴⁷

ג. אחדותה של לשון התנאים

המשקיף על לשון התנאים מתרשם, שיש לפנינו שתי חטיבות נפרדות: המשנה והתוספתא מכאן ומדרשי הלכה מכאן. אמנם יש להודות, שהבחנה זו עולה מאופיים הספרותי של החיבורים: כאן הלכה מופשטת הסדורה לפי נושאים וכאן מדרשים הצמודים לכתובים וסדורים לפי ספרי המקרא ופסוקיו. מותרין אנו להניח, שבתחום הפונולוגיה והמורפולוגיה הבסיס של שתי החטיבות אחד הוא ואילו בתחום התחביר ובתחום הלקסיקון, ובייחוד הפרזיאולוגיה והטרמינולוגיה הפרשנית והדרשנית, ימצאו הבדלים של ממש. ואף חקר השיח וחקר תחביר הטקסט יעלו מבנים ייחודיים רבים ותכונות אחרות המאפיינות כל אחת משתי החטיבות.

ומה בדבר היחסים שבין המשנה לתוספתא? הדברים מעורפלים, שכן חוקרי הספרות התלמודית (ובראשם י"נ אפשטיין וח' אלבק) חלוקים בשאלת עריכתם של שני החיבורים. אפשר, כמובן, להשוות את לשונם של שני החיבורים ולנתח את ההבדלים ואז להסיק מסקנות על סדר מוקדם ומאוחר בעריכתם או על הבדלים עקרוניים במלאכת העריכה,⁴⁸ אבל דא עקא: שמא הבדלים אלה אינם משקפים אלא את איכות כתבי היד מצד מוצאם ומצד גילם. עינינו הרואות שכתבי היד של התוספתא גופה שונים זה מזה בפרטים ובכללים!⁴⁹ ושמא משקפים ההבדלים הלשוניים בין המשנה לתוספתא את גלגוליהם של שני החיבורים במסלולים נפרדים מיום עריכתם ועד ראשוני כתבי היד שבידינו: המשנה של רבי שימשה בסיס לשני התלמודים וליוותה אותם בלימוד ובהעתיקה, ואילו התוספתא צעדה כחיבור עצמאי, שלא נלמד הרבה ולא נעתק הרבה. לפי שעה יש לתאר כל חיבור לגופו, לפי כל אחת ממסירותיו העיקריות, ולהמתין

44 וראה מה שהצעתי בחיבורי (אבות, עמ' 15-23) לההדרת מסכת אבות.

45 מסכת אהילות, למשנה שבת ומסכת עירובין.

46 ד' רוזנטל, עבודה זרה.

46* ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה

47 פיינטוך, מסורות, עמ' 143-170.

48 ניסיון מעין זה נעשה במאמרו של נ' ברוורמן, "בין לשון המשנה ללשון התוספתא".

49 דילמה מעין זו ניצבה לפני בנסחי את טיב היחסים שבין משנה אבות ובין אבות דרבי נתן על שתי נוסחאותיה. ראה חיבורי, אבות, עמ' 52-55.

למחקרים על לשונם של מדרשי הלכה, ורק אז אפשר לחרוץ משפט. יש בידינו מחקר מקיף על לשון התוספתא על פי כ"י ערפורט (כ"י"ע),⁵⁰ ויש לצפות למחקר מקביל על כ"י וינה (כ"י"ו). אביא שתי דוגמות, שנתקלתי בהן במחקריי על תופעות בתורת ההגה:

1. התיבה "כיצד": כך היא כתובה תמיד במשנה לפי כ"ק (פעם אחת: "כאיצד") ולפי כ"פ (לרוב בהפרדה: "כי צד"). ואילו בתוספתא נחלקו שני כתבי היד: כ"ו גורס "כיצד", וכ"י"ע גורס לרוב "כי זה צד" (וכן "כיצד", ועוד) בקיום העיצור זי"ן. האם זהו קו לשוני מבדיל בין המשנה לתוספתא (וכ"ו אינו מהימן בעניין זה)? אבל הנה נמצא, שגם כמה מקטעי הגניזה למשנה (בבליים ושאינם בבליים) מכירים את הצורה "כאיזה צד", וכן הוא בספרא כ"י רומי 66. האם היחס שבין שתי הצורות הוא של קדום (כאיזה צד, כיצד) ומאוחר (כיצד – בדרך של הפלולוגיה)? ושמה לא נתפתחו זו מזו אלא מצורות מקבילות: כאי זה צד < כיצד; כאי-צד < כיצד. וצריך עיון.⁵¹
2. התיבה "עדיין":⁵² בכ"ק ובכ"פ למשנה היא כתובה תמיד "עדיין" או "אדיין" (בעי"ן או באל"ף). וכן הוא בתוספתא כ"י"ע, אבל כ"ו מכיר ליד "עדיין" גם "עד אין", "עד אין". האם זהו קו לשוני מבחין בין שני החיבורים (ובמקרה הזה כ"י"ע אינו מהימן)? אבל גם כאן מצאנו, שכמה מקטעי הגניזה למשנה מכירים "עד אין", "עד אין", וכן בכ"י רומי 66 לספרא. פרשה זו סבוכה יותר, וכבר האריך קוטשר בעניין גיזרונה של התיבה.⁵³

ד. האמת של הטקסט

בראש הזכיר את הצורות "הימנו" ו"נתארמלה" וטען, שגם אם אבות הטקסטים למשנה מלמדים, שאין הן מקוריות במשנה (אלא "ממנו" ו"נתאלמנה"), אין לטעון שהן אינן משקפות מסורת לשונית ארץ-ישראלית, שכן הן מתועדות בקומראן ובאיגרות בר-כוסבה. אמת הדבר! חוקר ספרות חז"ל צריך לשאוף להגיע לאמת של הטקסט המסוים שבו הוא עוסק. אפשר, למשל, שצורת לשון תתגלה כנטע מאוחר במשנה, אבל היא אותנטית בתוספתא. כל חיבור צריך להיחקר לעצמו ומתוכו. ואני רוצה להוסיף ולומר, שאף במשנה גופה, אפשר שצורה מסוימת אותנטית בהלכה אחת ואינה אותנטית בהלכה אחרת. הנה דוגמה מעניינת: הכול מצטטים את דברי רבי יוחנן: "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן" (בבלי חול' קלז ע"ב); הנה המאמר כלשונו:

50 ח' נתן, מסורתו הלשונית.

51 ראה את החומר במלואו להלן, בסעיף: שתי תופעות.

52 ראה שם.

53 קוטשר, עברית וארמית, עמ' תנ-תנא.

"כי סליק איסי בר היני אשכחיה (ל)ר' יוחנן דקא מתני ליה לבריה רחלים. אמר ליה [ר' יוחנן לאיסי]: אתנייה רחלות. אמר ליה [איסי]: כדכתיב רחלים מאתים (בראשית לב, טו). אמר ליה [ר' יוחנן]: לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמן". לכאורה, עולה שהצורה "רחלים" – לשון מקרא, ו"רחלות" – לשון חכמים. והנה מבדיקת הקונקורדנציה למשנה עולה, שאין המצב כן: שמונה פעמים "רחלות" כנגד תשע פעמים "רחלים"! ואם תאמר, המצב בדפוס המשנה אינו אותנטי, שכן הוא תוקן על פי המקרא, ולכן יש לפנות לכתבי היד. והנה צפויה לך הפתעה. בכי"ק יש עדיפות מכרעת לצורה המקראית: ארבע פעמים "רחלות" כנגד 13 פעמים "רחלים"! ושם אירעה "תקלה" במקרה הזה בכי"ק? לא ולא! כי"פ וכ"י לו (כי"ל) גורסים ממש כך, לא רק ביחס המספרי, אלא גם בזהות שבין הגרסאות בכל הלכה! העיון במובאות מלמד, ששתי הצורות משמשות בתפוצה משלימה: לעולם "רחלים", חוץ מן הצירוף "חמש רחלות".⁵⁴ ובכן למה נתכוון ר' יוחנן בהערתו?⁵⁵ ושם הוא תיקן למלמד רק בהלכה שבסיפא העוסקת בצירוף "חמש רחלות" (חול' יא, א-ג).⁵⁶ בדקתי את המצב בתוספתא לפי הקונקורדנציה (לא מצאתי חילופי נוסחאות במהדורת צוקרמנדל [כולם בסדרים נזיקים וקדשים]): ארבע פעמים "רחלות" כנגד שש פעמים "רחלים".⁵⁷ ואף כאן החלוקה ברורה: תמיד "חמש רחלות" (חוץ מדוגמה אחת "חמש רחלים") והשאר "רחלים".⁵⁸

לממצאים דומים אפשר שיהיו הסברים שונים. כבר הראה הנמן ז"ל, למשל, שכל צורות "משקוף" שבדפוס המשנה נעדרות מכתבי היד שלה ואינן אותנטיות (במקומן: "שקוף"), חוץ מזו שבמסכת פסחים, שבה כולם גורסים "משקוף"; והעיון מלמד, שזהו המקום היחידי המקיים זיקה לפסוק שבספר שמות, ואין ספק אפוא שמדובר בשאילה מקראית.⁵⁹

הבה נבחן מקרה אחר. שנינו במשנה: "סוכה [...] ושחמתה מרובה מצילתה פסולה" (סוכה א, א); סוכה המדובללת ושחמתה מרובה מצילתה כשירה" (שם ב, ב). ובכן, "צילתה" (ולא "צילה") תוצאת גרירה (attraction) ל"חמתה".⁶⁰ אימתי חל תהליך זה?

54 השערות של י"נ אפשטיין (מבוא, עמ' 282-283), שבתור שם הקיבוץ שימש גם בלשון-חכמים "רחלים" בלבד, ואילו בתור נקבות רבות שימש "רחלות", ועם כינויים "רחליו" גם ברבות - אינה תופסת, שהרי יש הן "שני רחלים" במשנה הן "רחליו" בתוספתא.

55 ומובנת אפוא תמיהתו של ילון (מבוא, עמ' 74-75): "ואיני יודע מפני מה לא גרסו הנוסחאות הישנים 'רחלות' אף בשאר המשניות [...] הרי לדברי ר' יוחנן המפורשים לשון חכמים 'רחלות'."

56 וכך פירש רש"י על אתר: "דמתני לבריה מתני' חמש רחלות גוזזות."

57 אמנם בשבת ב: א גורסים כ"י וינה והדפוס "רחלות" כנגד "רחלים" שבכי"ע ובכ"י לונדון.

58 ופעם אחת מזדמנת בתוספתא (בכ' ב, ז) צורת היחיד "רחילה". בן-יהודה לא הכיר דוגמה זו מהתוספתא וציטט צורה זו רק ממדרש זוטא איכה א:ד. ובהערה הוא משער "ואפשר שאין כאן אלא טעות מעתיק" (דיטוגרפיה). אבל אפשר שזאת גזירה לאחור מצורת "רחלות", או שאירע ל"רחל-רחלה" מה שאירע ל"עז-עיוזה".

59 ראה מאמרו, "שאלות", עמ' 95-96.

60 תופעה ידועה היא בכל תקופות הלשון, וכבר הצביע על התופעה והביא דוגמות ממנה ר"י אבן-ג'נאח

בפי בעל המאמר בזמן המשנה, או שמא בפיו של הלומד-המעתיק במאה הי"א? ושמא בפי לומד-מעתיק בדורות שבינתיים?

ובכן, עדות כל כתבי היד והדפוסים שבידינו זהה לזו שבכ"ק. ואף התוספתא גורסת כן: "סוכה שחמתה מרובה מצילתה פסולה" (סוכה א, ב); "אם היתה מצילתה מרובה מחמתה כשירה ואם לאו פסולה" (שם א, ג) – כך לפי כ"י וינה.⁶¹ בכ"י לונדון ובדפוס: "צלתה". בכ"ע: "חמתן... מצילתן".⁶² ותופעה זו נמצאת גם בתלמוד, כגון: "אם צילתם מרובה מחמתם כשירה" (סוכה ד ע"א); "לא שנו אלא לאילן שצילתו מרובה מחמתו, אבל חמתו מרובה מצילתו כשירה" (שם ט ע"ב).

אם כן, אפשר שהתופעה אירעה במאמר מסוים, כגון זה שבמשנה, וכיוון שהוא שימש בסיס לדיונים הלכתיים, נמשכו אחריו בכל מקום ש"צל" מופיע בהקשר אחד עם "חמה".⁶³ ואין ספק אפוא שצורה זו אותנטית במשנה.

ה. גלגוליה הספרותיים של לשון התנאים

ראוי שייאמר מפורשות, שלא כל צורות הדפוס, שלא נמצאו אותנטיות במשנה, הן פרי טעויות המעתיקים והמדפיסים, או פרי השפעת התלמוד הבבלי, או פרי תיקון על דרך המקרא. גב"ע צרפתי היטיב לנסח זאת במאמרו,⁶⁴ בקבעו שבלשון חכמים חלה התפתחות פנימית גם בשעה שפסקה מלשמש בדיבור ונתגלגלה מדור לדור בלימוד ובהעתקות. הוא הדגים תופעות של אנלוגיה, של השוואת המערכות, של הפלולוגיה, של גרירה, של בידול פונטי או גראפי במילים פוליסמיות ועוד, כגון: נתעכל-נתאכל; אותיות-אותות; תלמיד חכם-תלמיד חכמים. כל אלה שינויים טבעיים הם שחלו בלשון חז"ל כלשון ספרותית חיה.

החומר הזה, המצטבר אגב התחקות אחרי הנוסח והלשון האותנטיים של לשון התנאים, חשוב לתולדות הלשון העברית. מקצת הנוסחאות המצויות בדפוסים בני ימינו צמחו, כנראה, כבר בשלהי תקופת הגאונים, שכן הן מזדמנות כבר בכתבי היד הקדומים ביותר של המשנה, כגון כ"ק וכי"פ מן המאה הי"א. ראוי אפוא לתאר את לשון המשנה גם על פי כתבי יד שאינם נמנים עם אבות הטקסטים של המשנה.⁶⁵ הנה, למשל, תיבה "של" הנכתבת בכל הדפוסים כתיבה נפרדת, אך בכתבי היד הקדומים היא צמודה לתיבה שלאחריה. המתחקה אחרי ראשיתה של הפרדה זו ימצאנה

בהקדמתו לספר הרקמה: "מוצאך ומובאך" במקרא (שמ"ב ג, כח). "מדיח ומליח" בתלמוד (חול' קיג ע"א). וראה מאמרי: "כוחה של גררה".

61 סופר כ"י הוסיף נופך משלו: "מצלתה... מחמתה" (השוויון במ"ם).

62 ראה מה שכתבה ח' נתן, מסורות, א (תשמ"ד), עמ' 121-134, ושם נתבאר החילוף חמתה-חמתן.

63 אין לנו ראיות לקיום "צילה" שלא בהקשר עם "חמה".

64 לשון חכמים, עמ' 451-458.

65 דוגמה טובה לכך יכול לשמש חיבורו המקיף של מ' בר-אשר על כ"י פריס: פרקים.

כבר בכי"ק ובכי"פ, בעיקר בפיצול שבין שני שורות.⁶⁶ פרשת "של" באיגרות בר-כוסבה היא עניין לעצמו, ואוסיף דוגמה: התיבה "כנסייה" יחידאית היא, כנראה, לא רק במשנה אלא בכל הספרות התנאית והאמוראית. "כל כנסייה שהיא לשם שמים סופה להתקיים" (אב' ד, יא). כתבי יד רבים, ובתוכם כי"פ, כי"ל וקטעי גניזה רבים מאוד, גורסים "כניסה".⁶⁷ אבל כי"ק גורס "כניסייה". במקרה זה לא נתקיים כי"ק בחזקת מהימנותו. ברור לנו, שצורה זו נוצרה בדרך של גזירה לאחור מצורת הריבוי "כניסיות". ועוד נוסיף לעסוק בסוגיה זו בהמשך, לאחר שנשלב את פרשת העדויות שבעל-פה.

ו. העדויות שבעל-פה

פרופ' ש' מורג הציג את הנושאים המרכזיים במחקר מסורותיהן של העדות בלשון חז"ל: טיפולוגיה של המסורות הן בראייה הסינכרונית הן בראייה הדיאכרונית וקביעת היחסים בין המסורות. כחוקר לשון חכמים, לפי עדויות שבכתב, אני מבקש לבחון את תרומתן של העדויות שבעל-פה למחקריי. נראה לי, שיש בעדויות אלה משום תרומה חשובה בעיקר לחישוב גלגוליה של לשון חכמים בימי הביניים, בימי התגבשותן של מסורות ההגיה: בבלי, טברנית, ארץ-ישראלית ומה שביניהן.⁶⁸ אולם לעניין זה ערכן של בדיקות ספורדיות של תיבה זו או אחרת הוא מוגבל, שכן ללא בדיקה מקפת ויסודית של כל מסורת לעצמה, לא נוכל להעריך כראוי את מעמדה של צורה מן הצורות. למשל: מסורת הגורסת "זכוכית" (=זכוכית), "סעודה" (=סעודה) – האם אלו משקלים שונים או חילופי *o-u* בסביבה פונטית מסוימת? מכאן ערכן הרב של המונוגרפיות ההולכות ומתפרסמות במסגרת מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, פרי עטם של פרופ' מורג, מייסד המפעל, ושל תלמידיו. חיבורו החשוב, "העברית שבפי יהודי תימן",⁶⁹ וסדרת המאמרים שבאו אחריו על כתבי היד של עדה זו ועל מסורת הארמית הבבלית שלה צריכים לשמש מופת למחקר מסורותיהן של קהילות אחרות. מבקש אני להציג שתי שאלות:

1. האם נכונה היא התרשמותי, שעיקר תרומתן של מסורות העדות הינה בתחום

66 לפי הרשימות שלי (הבדיקה לא שיטתית): עשרות פעמים פיצל סופר כי"ק את "של" מן השם שלאחריה בין השורות, אף על פי שרק לעתים רחוקות מאוד הוא מפצל מילים אחרות. וראה עכשיו את דברי י' בן-דוד, שני עניינים, עמ' 315-316.

67 פירוט כתבי היד ובירור מקיף תמצא בספרי, לשונה, עמ' 247-248.

68 ראה מה שכתב מורג במאמרו: "בין מזרח למערב, לפרשת מסירתה של העברית בימי הביניים", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ירושלים תש"ם, עמ' 141-156.

69 מורג, העברית.

ההגה ובגבולותיו, כלומר בתחום המורפו־פונמי, ומשום כך אין מזדרזים לסכם את הממצאים במורפולוגיה ולהביאם לדפוס?⁷⁰

2. האם נבדקת הזיקה שבין מסורת הקריאה של כל עדה ובין הטקסטים המודפסים, ששימשו את בניה בדורות האחרונים, ואולי אף במאות השנים האחרונות? מניין בא הנוסח הקונסוננטי ועל פי מה נוסד הניקוד? באיזו מידה משועבד המסרן לטקסט שלפניו ובאיזו מידה הוא מקיים קווים פונולוגיים וצורות לשון השונים מן הדפוס שלפניו? דברים אלה אמורים בעיקר על צפון אפריקה, שכן ספריהם של בני קהילות אלו נדפסו בליוורנו, באמסטרדם, בווינה ועוד!

וכאן אני מבקש לחזור לסעיף הקודם – גלגוליה הספרותיים של לשון חכמים, ולקשרו לנושא סעיף זה.

צורת לשון שנשתנתה בזמן קדום ביחס (בעיקר עד סוף תקופת הגאונים), סביר להניח, שהיא תהיה נחלת כל עדות ישראל. אבל צורת לשון שנשתנו פניה מסיבה מן הסיבות בדורות שלפני המצאת הדפוס, ולא כל שכן מהמאה ה־ט"ז ואילך, אפשר שתישאר בגבולות צמיחתה, כלומר בתחום מסורת של עדה אחת בלבד.

למשל: "אינו" (בחולם, לעומת "אינו" שבכתבי היד למשנה)⁷¹ נוצרה בזמן קדום בדרך של אנלוגיה לאנטונים שלה, ישנו, ובדרך של השוואת המערכת: כינוי הקניין וכינוי המושא -ו. לכן היא נחלת בני אשכנז ובני צפון אפריקה והמזרח. בפי תימן ובכתביהם: אינו.⁷² "אי אפשר" (בחיריק, כנגד "אי אפשר" שבכתבי היד למשנה) צמחה באירופה במאה ה־ט"ז ולא נתפשטה, כנראה, מעבר לגבולות אירופה. במשניות מנוקדות ובסידורים של יהודי צפון אפריקה תמצא עד היום הזה: "אי אפשר להתקיים לפניך אפילו שעה אחת"; וכן תשמע מפי תלמידי חכמים. וכן: "אי אתה דן אלא כעין הפרט" (ברייתא דר' ישמעאל, הנאמרת בסוף ברכות השחר).⁷³

הספרות הליטורגית היא מקור חשוב מאוד להתחקות אחרי גלגוליהן של צורות לשון בתר־מקראיות בתקופת הביניים שבין המאה הי"א (זמן העתקתם של ראשוני אבות טקסטים ככ"ק וכי"פ) ובין הדפוסים בני זמננו. הסידורים והמחזורים (לרבות המשניות שבהם), קובצי הפיוטים, הגדות של פסח ועוד מיוחדים בכך שיש עליהם חותם של מנהג (custom, rite) הקשור לזמן ולמקום מסוימים (ורבים מהם אף נושאים קולופון). ולפיכך הם משקפים מסורות לשון השונות מעדה לעדה ומקהילה לקהילה ואף הבדלים שבין הדורות באותה קהילה. ויתרון נוסף להם: הם מנוקדים! די להשוות את ממצאיו של א' אלדר ממחזורי אשכנז הקדומים (עד המאה הי"ד)

70 החריג היחיד הוא חיבורה של ק' כץ: מסורת הקריאה של יהודי ג'רבה – תורת ההגה והפועל (עדה ולשון ב), תשל"ח.

71 אבל בכי"פ ב: "אינו" (למשל כלים ב, ה; ז, ב) [מב"א].

72 ראה מה שכתבתי בחיבורי, לשונה, עמ' 213-214.

73 ראה בפרוטרוט להלן, בסעיף: האפולוגיה.

— "מסורת הקריאה הקדם אשכנזית"⁷⁴ — למסורת המהלכת בפי יוצאי אשכנז היום כדי לעמוד על היקף השינויים. אבל דא עקא: חסרות שתי חוליות עיקריות למחקר השוואתי זה:

- (א) לא נחקרה מסורת הקריאה של יהודי אשכנז (לקהילותיהם) בתקופת הביניים (המאות ט"ו-י"ח).
(ב) לא תוארה מסורת הקריאה של יהודי אשכנז בימינו.

כחוקר לשון חז"ל על גלגוליה יש לי עניין מיוחד במסורות הקריאה של קהילות אשכנז כיום, משום שהן הן (איזו מהן?) שהכריעו בדורות האחרונים בקביעת פניהן של המשניות המנוקדות ושל הערכים בכל המילונים לספרות חז"ל ולעברית החדשה, ולמעשה הן שקבעו את פניהן של כל (?) המילים המשנאיות המשמשות בעברית החדשה, כגון: "פחות", "שָׁמָּא", "אִי אפֿשר", "מִנִּין", "רְבִי". בני צפון אפריקה ובני תימן (וכתבי היד של המשנה) גורסים: "פחות", "שָׁמָּא\שָׁמָּא",⁷⁵ "אִי אפֿשר", "מִנִּין",⁷⁶ "רְבִי". בעזרת "ההגדה של פסח" אפשר לעקוב אחר השינויים שחלו בקהילות שונות במסורת הקריאה, שכן יש בידינו מאות כתבי יד ודפוסים מכל הזמנים והמקומות. כך אתה למד, למשל, שגם באשכנז אפשר למצוא "רְבִי, מִנִּין" לא רק במאה הט"ו (הגדת פראג רפ"ז), אלא אף במאה הי"ח, כגון הגדת גינצבורג 555; אבל תוכל למצוא "לְשָׁאֵל" בהגדת פראג כנגד "לְשָׁאֵל" בהגדת גינצבורג.

ונסיים בפרשת "מסובין", שתדגים את חייה הכפולים של תיבה במסגרת נוקשה (משנה) ובמסגרת גמישה (הגדה של פסח), ותראה כיצד צמחו צורות משנה בדרך של תיקון ובדרך של בידול. התיבה "מסובין" משנאית היא: "כל העם מסובין על הארץ והוא מיסב על הספסל" (סנה' ב, א-ג); וכן בתוספתא: "אורחין שהיו מסובין אצל בעל הבית" (ברכ' ב, ג). כל כתבי היד והדפוסים גורסים כן במשנה וכל עדות ישראל קוראות כן במשנה. תיבה זו מצויה ג' פעמים בהגדה של פסח: "אנו אוכלים בין יושבין ובין מסובין... כולנו מסובין"; "מעשה בר' אליעזר... שהיו מסובין בבני ברק".

הצורה "מסובין" חורגת מדקדוק הלשון וכבר נכשלו בה מחברי המילונים של הדורות האחרונים שהביאוה בערך "מסובָה", שאין לו יסוד במקורות. כבר הסביר ז' בן-חיים את תנועת הסמ"ך במסגרת המעתק הידוע בארמית של ארץ ישראל ובלשון חז"ל: $o/u < a, i$ לפני עיצור שפתי.⁷⁷

עדות קדומה מאוד לקושי הדקדוקי שבתִיבה זו מצויה בספרו של ר' יוסף קמחי:

74 אֶלְדֶּר, מסורת. החיבור יצא בשני כרכים בסדרה עדה ולשון: כרך ד (הגייה וניקוד) וכרך ה (ענייני תצורה).

75 ראה מה שכתבתי בחיבורי, לשונה, עמ' 185-186.

76 ראה מה שכתבתי, שם, עמ' 220-221.

77 לשוננו, יד (תש"ו), עמ' 195-196.

ומה שאנו אומרים בהגדה של פסח כולנו מסובים, אין אני יודע איך ייתכן דבר זה מפעלי הכפל מלשון סבב [...] מבנין קל סבובים מן החזק מסבבים ומן הפעל מוסבין כמו מוסבת שם (במדבר לב: לח) ואם מלשון מסב שהוא הפועל לא ייתכן מסבין בשורק כי אם מסבים בחירק [...] ושמא היה דעתם כלנו מוסבים וטעו המעתיקים לכתוב וכתבו מסובים ואשר באו בעקבותיהם לא נתנו את לבם לחקור ולדרוש דרך האמת.⁷⁸

השערתו, שהמעתיקים שיבשו את התיבה (מוסבים < מסובים) בדורות שקדמו לו, אין לה על מה שתסמוך. לעומת זאת נראה, שדבריו עוררו מדקדקים ומעתיקים שחיו אחריו באירופה לתקן את הצורה שבהגדה. שני תיקונים נמצאו בהגדות אשכנז:

1. מְסֻבִּים – כך, למשל, בהגדת המוזיאון הבריטי (גרמניה, מאה ט"ו), הגדת פראג רפ"ז והגדת מנטובא 1568.⁷⁹

2. מְסֻבִּים – כך כהגדת סינסינטי (מאות י"ד-ט"ו) ובהגדת המבורג (מאה ט"ו).⁸⁰

גם בני תימן מכירים מסורות קריאה אחרות, אבל רק בשתי הופעותיה של "מסובין" (מה נשתנה) שבהגדה, ואילו בהופעתה השלישית בהגדה (מעשה ב...) ובמשנה – לעולם "מסובין".

1. מְסֻבִּין... מְסֻבִּין: תכלאל עץ חיים (כתב יד של המהרי"ץ), תשמ"ג. מסובין... מיסבין: אגדתא דפסחא (בעריכת הרב קאפח), תשכ"ב; תכלאל עץ חיים, ירושלים תשכ"ב.

3. מְסֻבִּין... מוסבין: תכלאל (מאה ט"ז, מהדורת גרינברג); הגדת שבטיאל.⁸¹ מסובין, מוסבין: אגדתא דפסחא (בעריכת הרב צובירי), תשכ"ז.

3. מסובין, מסובין: תכלאל קדמונים (הוצאת חובארה).

מפירושיהם של חכמי תימן להגדה עולה, שהם הבחינו בין "מסובין", שעניינו "מקובצים" ("שהיו מסובין בבני ברק"), ובין "מיסבים" שעניינו "הסיבה על צד" ("ובלילה הזה כולנו מיסבין").⁸² צורת "מְסֻבִּין" נגזרה מן "מְסֻב" (כך גורסת המסורת

78 ספר זיכרון, ברלין תרמ"ח, עמ' 66-67.

79 ראה רשימת הווריאציות שהביא מ' כשר, הגדה, עמ' 193. ולא ציין את מקורותיהן.

80 את גרסת שתי ההגדות האחרונות ציטטתי על פי מאמרו של נ' ברגרין, קובץ, א, עמ' 256. יש ספק בלבי, שמא אין השווא שמתחת למ"ם אלא טעות (במקום קבוץ).

81 קובץ, א, עמ' 214.

82 ראה, למשל, פירושיהם של מהרי"ב ומהרי"ו במהדורה של י' קאפח "אגדתא דפסחא". ואף תכלאל קדמונים, שגרסתו בפנים היא "מסובין", מפרש: "מסובין – מג'תמעין... ומוסבין – מתכין"

הבבלית⁸³ וכך גורסים בני תימן⁸⁴ במקום "מסב". תנועת המ"ם נתקיימה, ולא מצאתי לכך דוגמה נוספת בכפולים.⁸⁵ צורת "מוסבין" צמחה, כנראה, מחילופי חולם-צירה שנהגו בפיהן של קהילות מסוימות בתימן.⁸⁶ האם הגרסאות המעורבות (מסובין... מיסבין; מסובין... מוסבין) מעידות על הבחנה סמנטית גם בגופה של "מה נשתנה"? דבר זה צריך עיון.

3. "שאדם חייב לומר כלשון רבו"

מקצת חוקרי הספרות התלמודית וחכמי הלשון ביקשו ללמוד מהאמרה "שאדם חייב לומר כלשון רבו", שר' יהודה הנשיא, עורך המשנה, לא שלח ידו במאמרי התנאים, אלא מסרם כלשונם, שהרי הוא מציין שהתנאים עצמם הקפידו למסור את ההלכות בלשון רבותיהם.⁸⁷ הנה, למשל, דבריו של חכם איטלקי בן המאה הט"ו, ר' יוסף בן שלמה קולון:

דמאחר שהתנאים שהיו לפני ר' שנו משנתן בסגנון זה גם ר' שנאה כן ולא רצה לשנות לשון רבו שחייב אדם לומר כלשון רבו [...] וגם ממקומו הוא מוכרע שר' לא שנה המשניות אלא כמו ששמע מרבותיו ולא מלשון ר' עצמו הן שנויות.⁸⁸ שנינו במסכת עדיות א, ג (מובא כאן על פי כ"ק):

הלל או' מלא היין מים שאובין פוסלין את המקווה שאדם חייב לומר כלשון רבו.⁸⁹ ושמי אומ' תשעת קבים וחכ' אומ' לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא עד שבאו שני גרדיים משער האשפות שבירושלם והעידו משם שמעיה ואבטליון ששלושת לוגים מים שאובין פוסלין את המקווה וקיימו את דבריהן.

חכמים שבכל הדורות נתקשו בפירוש הרישה. מה חריג בלשונו של הלל ומה פשר ההסבר [מעין התנצלות] של המשנה "שאדם חייב לומר כלשון רבו"? העיון בפירושים שהוצעו במרוצת הדורות מעלה ארבע שיטות עיקריות, אלא ששתיים מהן כרוכות בחילופי גרסה במשנה.

83 ייבין, מסורת, עמ' 626-627. שם הובאה הצורה "מסובין" מהגדה של פסח, קטע גניזה בבלי.

84 שבטיאל, קובץ, א, עמ' 214.

85 שבטיאל מונה שם: מקילין, מזימין, אבל בעמ' 232: מטיבה, מריצה, מסיקה, מסירות. והשווה לה: מחמין. ראה הנמן, צורות, עמ' 323.

86 ש' מורג, העברית, עמ' 92-99, והערתו לצורה הנידונה כאן בעמ' 96 הערה 6.

87 א' בן יהודה, מבוא, עמ' 146-147; סגל, דקדוק, עמ' 17.

88 שו"ת מהרי"ק, סימן קעו. וראה מה שכתב י' שור בהקדמתו לספר העתים לר' יהודה אלברצלוני, ברלין 1902, עמ' v.

89 כך הגרסה גם בכ"פ ובכ"ל. בדפוסים: "אלא שאדם חייב לומר כלשון רבו"

א. הפירוש הקדום ביותר שהגיענו הוא פירושו של רש"י (שבת טו ע"א):

שחייב אדם לומר בלשון רבו כלומר הין אינו לשון משנה אלא לשון תורה, אלא כך שמעה מפי שמעיה ואבטליון. ורבותי מפרשין בלשון משה רבינו. ולבי מגמגם שהרי בכמה מקומות לא הקפיד על כך.

פירוש זה מובא גם בערוך, מילוננו של ר' נתן מרומי (ערך "לשון"):

מלא הין [...] שחייב אדם לומר בלשון רבו, פי' לא אמר בשיעור קבין ולא שיעור לוגין אלא מלא הין מים כמו שהתורה משערת בהין וחצי הין. ורבו היינו משה רבינו עליו השלום. פירוש אחר כמו שקיבל מרבו ממש (ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, ה, עמ' 60).

הראב"ד מפרש בשינוי מה. לדעתו, הלל העדיף להשתמש במידה "הין", משום שהיא המידה הגדולה בתורה ללח. למעשה, זוהי העדפתו של רבו. פסילת המקווה היא בהין ולא בפחות מזה. ולפי זה אין לטעם עניין לשוני כלל.⁹⁰

ב. פירוש שונה לחלוטין, המבוסס על גרסה אחרת, מזמן לנו הרמב"ם:

שמעיה ואבטליון הם רבותיהם של שמאי והלל כמו שמבואר באבות והיו גרים ונשאר בשפתם לעגי שפת הגויים והיו אומרים אין במקום הין. והלל היה אומר אין כמו ששמע מהם [...] ויש מי שקורא מלא הין מלא הן ואומר שהשינוי כאילו הוא בין הן [=הן] להין [=הין] והקריאה הראשונה היא שלמדתי מאבא מורי ז"ל שלמד מפי רבו ורבו מפי רבו ז"ל.⁹¹

אף המאירי מכיר את שתי הגרסאות שבפירוש הרמב"ם (אלא שאין הוא מזכירו):

ואמרו בה גם על בית הלל שחייב אדם לומר בלשון רבו. ומתוך כך יש גורסין מלא אין מים שאובים. ומצד שהיו שמעיה ואבטליון גרים ולא היו יכולים לחדד לשונם לאות הה"א כראוי והיו קורין אותה בתנועת אל"ף. ויש גורסין מלא הן בצירי תחת הה"א ואין השינוי בין אל"ף לה"א אלא בין חרק לצרי. ואין נראה כן (בית הבחירה למסכת עדיות, מהדורת א' סופר, ירושלים תשל"ב, עמ' 179-180).

90 והעירו בתוספות שאנץ על אתר: "שמעיה ואבטליון. שנו להם בלשון זה, אבל אין לפרש משה רבנו, שכתב בתורה הין, דאדרבה, מצינו לשון תורה לחוד".

91 זהו הנוסח הנדפס של פירוש הרמב"ם בתרגומו העברי, והוא הנוסח המצוי כבר בכ"י פריס למשנה (שנעתק בשנת 1398-1401) ובדפוס הראשון של המשנה (נאפולי רנ"ב). על גרסה אחרת בדברי הרמב"ם ראה להלן, סעיף ד.

ר' שמעון בן צמח דוראן נדרש לענייננו בבואו להגן על כבודו של ר' אברהם הגר הצרפתי, שנמצא משתבש לעתים בלשונו:

אם פעמים כותב בקצת כתביו קצת שגגות לא מפני זה יוצא מגדר תלמיד לפי שהוא גר ומנעוריו לא גדל על לשון הקדש והלל היה אומר מלא אין מים שאובים שחייב אדם לומר בלשון רבו (שבת טו ע"א) כך היא הגרסא בנוסחאות ישנות אין באל"ף ולפי שהיו שמעיה ואבטליון גרי צדק ולא היו יכולין לומר הין, הלל שלמד מהם היה אומר בלשונם (שו"ת תשב"ץ, חלק א, סימן לג).

ג. שלמה העדני, בעל "מלאכת שלמה", מביא כאן את פירושו של ר' יהוסף אשכנזי, המסביר שההתנצלות היא על ייתור התיבה מלא (וכן סבור הגר"א, ראה להלן) או לפי הסבר אחר על העדר התאם תחבירי:

ומצאתי שכתב החכם הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל [= זה לשונו] נ"ל [= נראה לי] שיש קושיא על לשונו, כי היה לו לומר הין מים שאובין פוסל את המקוה, למה אמר מלא, שהרי שמאי וחכמים לא אמרו מלא וגם פוסלין לשון רבים אינו נכון כיון שאינו אלא הין אחד אלא שצריך לומר שחוזר על המים וזה דחוק ועל כן אומר שכך שמע מרבו וזה נ"ל עיקר ע"כ [= עד כאן].

הגר"א⁹² תמה על הנחת הרמב"ם והבאים אחריו, שהלל אחז בלשון רבו גם כשהיא משקפת הגייה משובשת, ועל כן הוא מציע הסבר חריף הקושר בין פירוש הרמב"ם [וגרסתו] ובין הפירוש המסביר את ייתורה של התיבה "מלא":

שחייב אדם [...] קאי אמלת מלא, דמיותר לגמרי במשנה, דהוה סגי לומר הין שאובין פוסלין המקוה. להכי אמר אלא שחייב [...] ור"ל משום שרבו של הלל היה אבטליון שהיה גר, לא היה יכול לבטא יפה הה' של מילת הין והיה משתמע כאילו אומר אין [= אין] מים שאובין וכו'. ושלא יטעו תלמידיו [...] לפיכך הוסיף מילת מלא. ולהכי מדחייב אדם לומר בלשון רבו, אמר הלל גם כן מלת מלא, אף שהוא היה יכול לבטא יפה מלת הין.

ובכן, אבטליון הגר הגה אין במקום הין ועל כן הוסיף תיבת "מלא" [אין], כדי שלא יבין השומע היגד של שלילה: אין מים שאובים פוסלין את המקוה.⁹³ הפתעה צפויה לנו מן האוטוגרף של פירוש הרמב"ם למשנה:⁹⁴

92 דבריו נמסרים (בשינויים קלים) בשולי מהדורות משניות אחדות. ראה, למשל, משניות דפוס וילנא. ציטוטי כאן הוא מתוך מהדורת המשניות זכר חנוך, ירושלים תשנ"ט.

93 רפאל פוזן (לשונונו לעם, מב [תשנ"א], ד, עמ' 148) הגזים מאוד במה שביקש ללמוד מדברי הגר"א: "נמצא כי לדעת הגר"א נוספת תיבת מלוא למידת הנפח הין כתרופה לתופעת ערעור האות הגרונית ה"א [...] והרי התיבה מלא מצויה גם לפני כמתים ממחישים שאינם פותחים בעיצור גרוני, כגון: מלא קומץ, מלא ספל".

94 בתרגומו של הרב קאפח במהדורתו, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, ירושלים תשל"ד.

שמעיה ואבטליון הם רבותיהם של שמאי והלל. כמו שיתבאר באבות והיו עליהם השלום גרים ונשארה בלשונם עלגות הגוים [=שהגו בלשונם הארמית: מלא] והיו אומרים במקום מלוא הין מלא הין, והיה הלל אומר כך מלא הין כמו ששמע מהם והוא אמרו שחייב אדם לומר כלשון רבו. ויש מי שקורא מלוא הין ואומר כי השינוי היה בין הין וחין. והקריאה הראשונה היא אשר קבלתי מאבא מארי זצ"ל שקבל מרבו ורבו מרבו זכרם לברכה.

ובכן, הגרסה שקיבל מאביו אינה עוסקת בתיבה הין (כפי שהובא לעיל, על פי גרסת הדפוסים המצויים) אלא בתיבת מלא. תיבה זו מנוקדת הן בפירוש הן בפנים: מלא,⁹⁵ והניקוד הזה נמצא גם בכתב יד קימברידג' למשנה. ויש חידוש גם בגרסה האחרת המדברת על חילוף פונולוגי בין ה"א לחי"ת ולא על חילופי תנועות הן-הין כבנוסח הנדפס (ראה לעיל).⁹⁶

בתשובות הגאונים נמצא אזכור למשנתנו, ובו הבחנה מעניינת: "[...] בלשון רבו וכין [=וכן] מלא הין דלא לימא מלוא לישנא דבבלאי [=שלא לומר מלוא כלשון הבבלים]".⁹⁷ לכאורה, הרי לנו עדות המאששת את גרסת הרמב"ם, אלא שלפי משנתנו יוצא הפוך: הצורה מלא היא הבבלית. ושמא נשתבש הטקסט בתשובת הגאונים.

וכיצד פירשו החדשים את משנתנו? פירושי הרמב"ם לא הובאו בחשבון כל עיקר, משום שהגרסאות שעליהן נתבססו, הן אלו שבנוסח הדפוסים (אין-הין, הן-הין) הן אלו שבנוסח האוטוגרף (מלא-מלוא, חין-הין), לא נמצאו מתועדות. בעיקרו של דבר, החדשים חוזרים לפירושו של רש"י.

יצחק אייזיק הלוי, עזרא ציון מלמד וחנוך אלבק מפרשים, שהלל השתמש בתיבה "הין" המקראית משום שכך למד מרבו. ובניסוח אחר: הלל השתמש במידה הין הבבלית ולא במידה לוג שנהגה בארץ ישראל, משום שכך למד מרבו הבבלי.⁹⁸ פירוש מקורי מציע לנו הרב ראובן מרגליות:⁹⁹ במשפט "שאדם חייב [...]" מסביר ר' יהודה הנשיא, עורך המשנה, מפני מה חרג ממנהגו והקדים את הלל לשמאי.

יעקב א' אפרתי, שהקדיש עיון מקיף לאמרה "שחייב אדם לומר בלשון רבו",¹⁰⁰ הן במשנתנו הן בשני מקומות הופעותיה הנוספים בתלמוד בבלי (ברכ' מז ע"א. בכ' ה

95 כן ניקד הרב עמר במהדורת התלמוד שלו (המנוקדת לפי מסורת תימן): "מלא הין". וידידי ד"ר צמח קיסר הודיעני בטובו [במכתבו אליי מיום י"ד באדר א' תשנ"ד], שבני תימן גורסים בכל מקום מלא הין. אף הוא סבור שהרב עמר נמשך אחרי מהדורת המשנה של הרב קאפח, והניקוד בפתחות הלמ"ד (!) יוכיח, שכן גם בארמית הלמ"ד קמוצה.

96 הרב קאפח מעיר: "וכל זה [הנוסח המצוי בדפוסים] שיבוש. ועדיין לא ברור, כיצד נשתלשלה גרסה זו אם לא מידי הרמב"ם יצאה".

97 ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 160.

98 י"א הלוי, דורות הראשונים, חלק א, כרך ג, פרנקפורט תרס"ו, עמ' מח-נ; מלמד, עיונים, עמ' 67-69; ח' אלבק בפירושו למשנה בעדיות על אתר, וראה גם בהשלמות ותוספות שם, עמ' 475.

99 יסוד המשנה ועריכתה, תל אביב תרצ"ה, עמ' לג, הערה ה.

100 אפרתי, "חייב אדם", עמ' 221-238.

ע"א), משער שבמשנתנו כאן אין המשפט הזה מקורי אלא חדר אל הפנים מן הגיליון, ולגיליון הוא הגיע מן המאמרים שבתלמוד הבבלי.

ראוי לציין שכבר דאנבי, בתרגומו האנגלי למשנה,¹⁰¹ הקיף את המשפט הנידון בסוגריים והעיר שזאת גלוסה של עורך המשנה, ר' יהודה הנשיא(?). וכך תרגם:

Hillel says: One hin [...] ([We speak of him] only because a man must use the manner of speaking of his teacher).

ואכן במקבילה שבתוספתא (עד' א, ג) ליתא המשפט "שאדם חייב" וכו', והנוסח שם: "הילל אומ' מלא הינ מים שאובין של שנים עשר לוג פוסלין את המקוה. שמאי אומ' הינ מים שאובין של שלשים ושה לוג פוסלין את המקוה. וחכ' אומ' לא כדברי זה ולא כדברי זה" וכו',¹⁰² ותמוה שגם שמאי משתמש במידה הינ.

סוף דבר: אין אנו יודעים מי יצא המשפט "שאדם חייב" וכו' – מידי עורך המשנה או מידי עורך\מעתיק מאוחר בהשפעת המאמרים שבבבלי(?) בין כך ובין כך חסרות מילות קישור מעין "ולמה אמר הינ, שאדם..." כדוגמת ההשלמה של דאנבי. הגרסאות של הרמב"ם שנמסרו בשם אבותיו בספרד נותרו חידה,¹⁰³ ואין לנו אלא לצפות לכתבי יד קדומים נוספים ולקטעי גניזה שיעידו על נוסח משנתנו.¹⁰⁴

השלמה למאמר:

אליקים וייסברג העמידנו על מאמרו הגדול של פרופ' א"ש רוזנטל ז"ל,¹⁰⁵ שלדאבונני, נעלם מעיניי בשעת כתיבת מאמרי.¹⁰⁶ במאמרו של רוזנטל הובאו מקורות רבים, והוקדש דיון מעמיק לפירושים השונים שנאמרו על משנה זו. ויתרה מזאת, הוא אף מציע נוסח משוחזר למאמר שאמרו שמעיה ואבטליון בארמית, ואחריהם בא הלל והביע מסר הלכתי חדש, שאותו הוא ניסח באמצעות ביטויים הלקוחים מתוך דבריהם של שמעיה ואבטליון.¹⁰⁷

101 H. Danby, The Mishnah, Oxford 1933, p. 422

102 לדעת ליברמן, יש למחוק "מלא הינ" שבדברי שמאי. ראה תוספות ראשונים, חלק שני (נשים-נזיקין-טהרות), ירושלים תפרח"י, עמ' 180.

103 בשינויי הנוסחאות שבשולי המשניות הנדפסות מצוין שבמשנה דפוס מנטובה כתוב "מלא אין". במשניות קושטא ת"ד מודפס בפנים "מלא הינ", ובהערה נאמר: "אין באל"ף ס"א [=ספרים אחרים]". ונראה לי שהכול בהשפעת פירוש הרמב"ם, ובכלל זה הערת בעל תוספות יום טוב: "הינ נ"א אין".

104 לפי שעה, לא עלה בידי כלל לאתר קטעי גניזה למשנתנו.

105 "מלוא הינ", לשוננו לעם, נ (תשנ"ט), עמ' 197-198.

106 את צערי על כך הבעתי בתגובתי לדבריו של וייסברג, לשוננו לעם, נ (תשנ"ט), עמ' 198.

107 ראה מאמרו, "מסורת-הלכה וחידושי-הלכה במשנת חכמים", תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 321-374.

פרק ב

מסורות כתיב ופרקים בתורת ההגה

1. מסורות כתיב וכתיבה בספרות התנאים

מחקר ספרות התנאים – הן התלמודי הן הבלשני – נסמך היום על כתב־יד, מהם קדומים מאוד (כגון אססמני 66 לספרא, בן המאה העשירית) ומהם קדומים פחות (כגון כ"י וינה לתוספתא בן המאה הי"ד) – הכול לפי המצוי בספריות. פני הטקסטים שבכתב־יד אלו שונים מאוד בקטנות ובגדולות ובתוכן ובלשון מן הטקסטים הנדפסים שבידינו. ואף על פי כן ברור לכול, שכתב־יד אלו רחוקים עדיין מרחק 700–1200 שנים מתקופת התנאים, ומעט פחות מזה מזמן עריכתם של החיבורים התנאיים. היוצא מכך הוא, שגם כתב־היד הללו נושאים את החותם של זמנם ושל מקומם של סופריהם. כדי להצביע על קווי לשון קדומים (ואולי אף אותנטיים) מתקופת התנאים שומה עלינו לעסוק במחקר השוואתי בקטגוריות שונות של הלשון ולעמוד על המשותף ועל המפריד שבין כתב־היד, ואחר כך בעזרת עדויות חוץ־תנאיות, כגון אפיגרפיה, תעתיקים ועדויות אחרות ישירות ועקיפות, להגיע לכרונולוגיה יחסית. נראה לי, שלפחות בעניין מסורות הכתיב והכתיבה של ספרות התנאים נוכל לקבוע שאלו החלו להתגבש בעיקר בתקופת הגאונים, משעת ביטולו של האיסור לכתוב תורה שבעל־פה והתפשטות כתיבתה של ספרות זו, כעדות קטעי הגניזה וכתב־יד אחרים. אני מבקש להתחקות אחרי התגבשותן של מסורות שונות בתחום הכתיב והכתיבה. בסעיף זה אעסוק בשלושה עניינים:

א. קיצור תיבות.

ב. שימוש באותיות לציון מספרים.

ג. כתיבת שמות קודש.

הקורפוס שלי מכיל את חמשת חיבוריה העיקריים של ספרות התנאים: המשנה, התוספתא, המכילתא, הספרא והספרי לבמדבר ולדברים. כל אחד מהחיבורים האלה נבדק על פי כתב־יד אחד.¹

1 רוב החומר נאסף בשיטתיות מכתב־היד, אבל בשלב העריכה הושלם החומר החסר (במכילתא כולה!) והושוו הרשימות עם הקונקורדנציה לספרות התנאים של המילון ההיסטורי, והמניין נקבע על פיהן. אני מבקש להודות בזה למנהלי המילון, ובראשם פרופ' ישראל ייבין, שסייעני רבות.

א. קיצור תיבות

I. מבוא: ראשיתה של התופעה

הנוהג לקצר תיבות בכתב לא היה מקובל בעברית של הבית הראשון, וכנראה אף לא בעברית של הבית השני. מגילות קומראן המקראיות והלא-מקראיות אינן מכירות קיצורי תיבות, אף על פי שכתבן עממי. ואף כתב-היד של המקרא מן הטיפוס המסורתי, שנעתקו במאות התשיעית והעשירית, לא נמצאה בהם שום דוגמה ודאית לקיצורים.² והרי כתב-יד אלו מכירים תופעות טקסטואליות מיוחדות, כגון כתיב וקרי, אותיות זעירות ואותיות רבתי.³

לראשונה אנו מוצאים את השימוש בקיצור תיבות באפיגרפיה מסוג מיוחד: חרסים ותעודות קצרות המכילות רשימת חומרים או מידות וכדומה, וכן מטבעות. נזכיר אחדות: בחרסי ערד (המאה השמינית לפנה"ס) מצאנו: "יין ב" (= בתים) 3. קיצור זה מופיע כמה פעמים, וכן "2 ש" (= שקלים?); בחרסים מבאר שבע (המאה הרביעית לפנה"ס)⁴ מצאנו: "כ" (= כורין), "פ" (פלג), "ס" (= סאים), "ש" (= שעורים), "ח" (= חטים); בתעודה מכתף יריחו (המאה הרביעית לפנה"ס) מצאנו שמות, ולצד כל אחד מהם אות בודדת ואחריה מספר, כגון: "יהוסף בר שוה ר 2" (= 2 רבעים); "נריה בן פדיה ש 1" (= 1 שקל); "יהועזר בר שוה מ 4" (= 4 מעות).

תופעת הקיצורים מצויה אף במטבעות מזמן המרד הגדול (65-70 לספירה) ומזמן מרד בר כוסבה, כגון: "שקל ישראל שב" (= שנה שנייה); "חצי השקל שד" (= שנה רביעית), "שב לחר ישראל" (= שנה שנייה לחרות ישראל). ובמגילת הנחושת (מימי החורבן): "ככ שבעין" (ככרין). מותרים אנו להניח, שנוהג זה החל מתפשט בעברית בסוף הבית השני בהשפעת היוונית. ואכן המונח המשמש בעברית מאז ימי המשנה הוא "נוטריקון", שמקורו ביוונית – *votaqikov* (= קצרנות), וברומית – *notarius* (= מהיר בכתובה).⁵

הנה משנתו של רבי: "כתב אות אחת נוטריקון, ר' יהושע בן בתירה מחייב וחכמ' פוטריין" (שבת יב, ה). ופירש רש"י: "שעשה סימן נקודה עליה לומר שלהבין בה תיבה שלימה נתכוון" (שבת קה ע"א). מונח זה משמש עוד שלוש פעמים במדרשי ההלכה,

2 דרייבר, קיצורים, הציע רשימה ארוכה של פירושים ותיקונים למקרא בהסתמכו על ההנחה, שמעתיקי המקרא השתמשו בקיצורים, ומעתיקים אחרים פענחו אותם שלא כדין. ואין לו על מה שיסמוך. עמדה זהירה בשאלה זו נקט ג' ברגשטרסר (דקדוק, עמ' 56).

3 נ"ה טור סיני הרבה להשתמש בפירושו למקרא בשיטת פענוח הקיצורים והטעויות שצמחו בעקבותיהם. ראה, למשל ספרו: ספר משלי שלמה, ירושלים תש"ז, עמ' 73-81. והשווה גם מ' נאור, "קיצורים וראשי תיבות בכתובים כפולי גירסא", ספר טור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 104-111.

4 וכן נמצאו בארמית של יב קיצורים אחדים: "כ" (= כסף או כרש), "א" (ארדב), "ש" (שקל או שערן), "ר" (רבעתא) ועוד.

5 ז' באכר, ערכי מדרש, ת"א תרפ"ג, עמ' 86; ש' ליברמן, יוונית, עמ' 203.

ושניים מהם בדרך דרש, כאחת מל"ב מידות שהתורה נדרשת בהן:⁶ "כי הדם הוא יחניף את הארץ – ר' יאשיה היה אומר בו לשון נוטריקון: כי הדם הוא יחן אף על הארץ" (ס"ב קסא, 222); "ויחלש יהושע את עמלק – ר' אלעזר המודעי אומר בו לשון נוטריקון: ויחל ויזע וישבר" (מכיל', עמלק א 181). בפעם השלישית המונח משמש במשמעות לשון קצרה, בקיצור: "כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך – אם כבדתן למען יאריכון ימיך, ואם לא למען יקצרון ימיך. שדברי תורה נוטריקון, שכן דברי תורה נדרשין מכלל הן לאו" (מכיל', בחודש ח, 232). שיטת מדרש זו משמשת הרבה בספרות האמוראים, ובמקום אחד התלמוד שואל "מניין ללשון נוטריקון מן התורה?" והוא מציג כמה דוגמות (שבת קה ע"א).

המונח העברי "ראשי תיבות" נמצא לראשונה, כנראה, במדרש תנחומא לדברים: "הלה' תגמלו זאת... קח ראשי תיבות של פסוקים עד ה מהלה'" (האזינו, ה). במשנה אנו מוצאים דוגמה לשימוש מיוחד של הסופרים בשיטת הקיצורים: "המוצא כלי וכתוב עליו קוף קורבן, מם מעשר, דלת דמי, טית טבל, תיו תרומה. שבשעת סכנה היו כותבין תיו תרומה. רבי יוסה אומר כולם שמות בני אדם הם" (מ"ש ד, יא. בדפוסים: ק... מ... ד... ט... ת...). ואכן שימוש כזה ראינו באוסטרקונים מבאר-שבע ומערד (מן המאה הרביעית לפה"ס).

ומצאנו דוגמה נוספת לשימוש מיוחד בקיצור-תיבות: "ר' יהודה היה נותן בהם סימנים דצך עדש באחב" (ס"ד פ, 301).⁷ ש' ליברמן הראה, שצורות הנוטריקון וחליפותיהן, ששימשו את חז"ל במדרש, שימשו גם בפתרון חלומות בקרב יהודים ונוכרים.⁸

II. הקיצורים בכתב-יד של ספרות התנאים

הקיצורים מרובים בכל כתב-היד של ספרות התנאים – מוקדמים ומאוחרים, אירופאיים ומזרחיים (לרבות קטעי הגניזה הקהירית).⁹ אמנם אבות הטקסטים של ספרות התנאים מציגים שימוש שונה מזה שנתפשט במאות השנים האחרונות, הן בדרכי הקיצור והן בשכיחות הקיצורים בקבוצות מילים מסוימות. נפרט את הדברים:

- 6 ענעלאו, עמ' 39. שם מובאות שלוש דוגמות כתשובה על השאלה "מניין שדורשין נוטריקון? ת"ל אברהם – אב המון. כרמל – כר מל. והוא קללני קללה נמרצת – מלשון נוטריקון: נואף, ממזר, רוצח, צורר, תועבה".
- 7 שימוש זה שכיח בברייתות ובשני התלמודים. ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1005-1006. וראה מה שכתב באריכות מ"מ כשר, הגדה, עמ' רה-ריא.
- 8 ליברמן, יוונית, עמ' 206.
- 9 יוצא דופן הוא הקטע של אבות דרבי נתן שפרסם מ' ברגמן. לא נמצאו בו קיצורים זולת התיבה "שנ" (= שנאמר). ראה: תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 204-205.

א. סימן הקיצור

בחומר האפיגרפי מימי הבית השני ומתקופת המשנה לא נמצא כל סימן המורה על היות האות מייצגת תיבה שלמה. בכתבי היד של ספרות התנאים לעולם מצויים גרש או נקודה. וכששתי תיבות סמוכות נתקצרו, נמצא סימן קיצור על כל אחת מהן, גם כשמדובר ברכיבים של צירוף אחד, כגון: תל' לו'; א' ע' פ'. כך בעקיבות בכי"ק למשנה, בכ"י אסמני לספרא ובכתבי יד קדומים אחרים, אך בכתבי-היד של התוספתא ושל מדרשי ההלכה כבר מצינו גם את הקיצורים: ת"ל, ק"ו, אע"פ.

ב. כיצד מקצרים?

בדרך כלל הקיצור מכיל יותר מאות אחת: מנ' (=מנין), שנ' (=שנאמר), או', אומ' (=אומרינ'). ואפשר שנוהג זה נתקיים כדי לצמצם את תופעת ההומוגרפיות. רוב היוצאים מכלל זה ניתנים להתמיהן לארבעה סוגים:

1. מילה קצרה ושכיחה, כגון: ר' (=רבי). מקומה הקבוע לפני שם תנא מקל על פענוחה.
2. צירוף המורכב משתיים-שלוש תיבות, כגון: א' ע' פ'. אף כאן הימצאותן זו לצד זו מקלה על קריאותן.
3. בנוסחה החוזרת בפסקה אחת כמה פעמים יש שהסופר קיצר ברוב החזרות וסמך על הקורא שיזכור את ההופעות הראשונות הכתובות במלואן, כגון: "ואומרינ' לו תין לנו פקדון ותשומת יד וגזל ואבדה שיש לנו בידך. שבועה שאין לכם בידי פי' ות' וג' ואב'" (ספרא, קכז. נוסחה זו חוזרת ארבע פעמים); "שלאחר נזירותו כימים שבתוך נזירותו עד הבאת קרבן שלא' נז' כימ' שב' נז', ע' הב' קר'" (ס"ב לא, 37-38. נוסחה זו חוזרת כאן ובפסקות כ"ה ול"א כ-30 פעמים).
4. בפסוקים הסופר סומך על בקיאותו של הקורא, ועל כן הוא מסתפק בציטוט ראש הפסוק וכותב "וגו'", או שהוא נותן ראשי תיבות, כגון: "שנ' תכין לך הדרך ושל'שת] וגו'... שנ': וז'לה] ד'לבר] הרצ'ח]" (מכות ב, ח = דב' ט, ב-ג); "ויקח משה את הדם ויתן על ק'ארנות] ה'מזבח] ס'לביב] ויח'טא] א'לת] ה'מזבח] ואת ה'אדם] י'צק] אל יסוד המז'בח]".
5. "ויק'דשהו] ל'כפר] ע'ליו]" (ספרא, קפג = וי' ח, טו).

ג. טעויות בפענוח קיצורים

בדרך כלל קל לפענח את הקיצורים הרגילים על פי הקשרם, ורק זעיר פה זעיר שם נמצאו טעויות בכתבי-יד המוסברות על רקע טעות בפענוח קיצורים. אפשטיין מנה דוגמות אחדות,¹⁰ ואנו נוסיף עליהן מן החומר שבעבודתנו:

10 שם (הערה 8), עמ' 1210 הדוגמה הבולטת היא חילופי אומר-אוסר, אומרינ'-אוסרינ', שמקורם בכתוב: או'. וחילופי "אומרינ'"-"אומדינ'" שמקורם בקיצור או', אומ' (=אומרינ') ובחילוף הגרפי ר-ד. רק בשני מקומות מצאתי "אמד\עמד" מקוצר: "אומ' כמה אדם רוצה להאכיל" (תוס' ב"ק א, ז - כך

1. תלמידי חכמים < תלמיד חכם, 'חכ' < תלמיד חכם.¹¹ בריבוי לא נפלה טעות בפענוח הקיצור תלמידי חכם, 'חכ' < תלמידי חכמים.
2. ישראל (שם יחס) < ישר, 'יש' < ישראלים. מחקרו של פיינטוך העלה, שצורת הרבים אינה מקורית בלשון התנאים.¹²

ד. מה מקצרים?

ככלל יש לומר, שהסופרים קיצרו מילים שכיחות, צירופים שכיחים ושמות פרטיים – בעיקר שמות תנאים – מצויים. כוונתי, כמובן, לאותם קיצורים המשותפים לכתבי-יד אחדים של חיבור תנאי אחד ולכתבי יד קדומים של חיבורים תנאיים שונים. מלבד זאת, כידוע, בכל כתב-יד מצויות תיבות שנתקצרו רק במיעוט קטן של היקרויותיהן או בהיקרות אחת בלבד. פעמים שזה אירע בשל דוחק השורה, ופעמים שהסופר מצאן מקוצרות בטקסט שממנו העתיק. בכגון אלו ובקיצורי מובאות מקראיות לא נעסוק. מטרתנו היא לתאר את המשותף ואת המפריד בין אבות הטקסטים של ספרות התנאים בשאלה זו. נעסוק בקיצורים בשלוש קבוצות:

- א. תיבות בודדות.
- ב. צירופים.
- ג. שמות פרטיים.

היש עקיבות בקיצור? במקצת הקיצורים יש עקיבות ברוב כתבי-היד, הן ביחסי מלא-מקוצר הן בדרך הקיצור. אבל יש שהסופר שינה את טעמו בכתיבה ממלא למקוצר ולהפך. למשל, כי"ר לספרי במדבר מתחיל לכתוב אלא-אל' ביחס של 105:110, אולם מפסקה ל"ט ואילך הוא עובר לכתוב את התיבה במלואה כמעט תמיד (5:380).

III. הנתונים

א. תיבות בודדות

1. אלא : אל'
תיבה זו כתובה במלואה במשנה (x900), בתוספתא (x1800) ובספרא (x1100), אולם היא מקוצרת בספרי (110:1050) ובמכילתא (110:760).
2. אפילו : אפי'
תיבה זו כתובה במלואה בספרא (x220) ובמשנה, פרט לשתי היקרויות (2:313)¹³

בכי"ו. אבל בכי"ע ובדפוס: "אומדין"; "עומ' אם יש לו ללקות" (מכות ד, יז. כך לפי כי"ו, אך בכי"ע ובדפוס: "אומדין"). ואפשטיין מציין חילופים גם בין "רב" ל"רבן" (=ר): "ר' שמעון" – "ר' שמעאל" (שמ'–ישמ').

11 ואפשר שזה פעל אצל הדובר במקביל לפעולת הגזירה לאחר: "תלמידי חכמים" – "תלמיד חכם".

12 י"צ פיינטוך, מסורות, עמ' 187–190.

13 ושני החריגים במשנה כתובים: "אפילו" (שלא כבשאר החיבורים).

וכך לרוב בספרי (10:150), אבל היא מקוצרת לרוב בתוספתא (550:110) ובמכילתא (36:12).

3. מניין\מניין : מנ'

תיבה זו כתובה במלואה במשנה (x40) ובתוספתא (x80), וכן לרוב במכילתא (25:210), אבל היא מקוצרת לרוב בספרא (700:250) ובספרי (410:47).¹⁴

4. פלוני : פל' (פלר')

תיבה זו כתובה במלואה בספרא (x32), אבל היא מקוצרת במשנה (60:64), בתוספתא (120:40), בספרי (30:10) ובמכילתא (6:4).

5. רבי : ר'¹⁵

תיבה זו מקוצרת כמעט תמיד בכל המקורות בשל ריבוי ההיקריות. נציין רק את היחס: בספרא (5:1), בתוספתא (40:1), במשנה (240:1), בספרי (340:1) ובמכילתא (750:0), ונראה שקיצור זה קרום מאוד.¹⁶

6. תלמוד : תל'

תיבה זו כתובה תמיד במלואה במשנה (x8), בתוספתא (x10) ובמכילתא (x14). אבל היא מקוצרת בספרי (12:20) וכמעט תמיד מקוצרת בספרא (125:5). וראה להלן: תלמוד לומר.

7. וגומר : וגו', וג'¹⁷

תיבה זו כתובה לעולם בקיצור: במשנה (x63), בתוספתא (x410), בספרא (x240), בספרי (x570) ובמכילתא (x1400).

8. שנאמר : שנא', שנ'

תיבה זו נכתבת כמעט תמיד בקיצור: במשנה (290:2), בתוספתא (750:3), בספרא (13 : 275), בספרי (750:0)¹⁸ ובמכילתא (900:0).

9. נאמר : נאמ', נא'

תיבה זו מקוצרת לרוב: במשנה (29:28), בספרא (240:16), בספרי (540:5),¹⁹ במכילתא (340:20) ובתוספתא (110:3).

14 אבל בסוף דברים, בכ"י לונדון: 2:34

15 לא נכללו במניין אלא ההיקריות של ר'רבי לפני שם. למעשה, גם "רבי (יהודה הנשיא)" נכתב לרוב בקיצור: במשנה 32:4, בתוספתא 270:6, בספרא 22:24, בספרי 47:13 ובמכילתא 50:1.

16 בבית שערים נמצא הקיצור ביוונית: $P=r$ לצד (=רבי). וכן נמצא הקיצור ר (=רב) בקטעים הפוניים שבפלאוטוס. ראה י' קוטשר, לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 108.

17 "וגומ'" מזדמן אך מעט: חמש פעמים במשנה, פעמיים בתוספתא, 17 בספרי ו-16 במכילתא. "וג'" הוא הכתיב היחיד בספרא, והרוב המכריע בספרי במדבר, במכילתא דרשב"י מצוי בקטעים אחדים: ג' (x40). התיבה "וכו'" נדירה מאוד בספרות התנאים. היא נעדרת מהמשנה ונמצאת פעם אחת בכ"י אססמני של הספרא: "מצות וג' כוליה" (וייס 4/1). בתוספתא: וכו' (x4), כולה (x1), והיא מצויה בספרי (x26) כולה, כול', מתוכם 12 פעמים אחרי ציטטה מהמשנה אף במכילתא (x8 וכו').

18 בסוף דברים, בכ"י לונדון 13:200.

19 בסוף דברים, בכ"י לונדון 3:58.

10. לומר : לומ', לו'
 תיבה זו כתובה לרוב במלואה: בספרא (7:95), בספרי (7:30), בתוספתא (65:110) ובמכילתא (21:28), אבל במשנה – לרוב מקוצרת (46:21). וראה להלן: תלמוד לומר.
11. אומר, אומרין : אומ', או'
 תיבה זו כתובה לרוב בקיצור: בספרא (600:420), במשנה (3000:150), בתוספתא (4300:220), במכילתא (1400:30) ובספרי (1700:3).²⁰
12. דברי : דב'
 תיבה זו כתובה במלואה בתוספתא (x750) ובספרא (x153), וכן לרוב במכילתא (16:110), אבל המצב שונה במשנה (230:260)²¹ ובספרי (80:35).
13. חכמים : חכמ', חכ'
 תיבה זו כתובה לרוב במלואה בתוספתא (20:640) ובספרא (23:42), אבל היא כתובה לרוב בקיצור בספרי (43:25), במכילתא (19:5) ובמשנה (545:38).
14. תודה : תוד'
 תיבה זו כתובה תמיד במלואה במשנה (x150), בתוספתא (x270) ובספרא (x100),²² וכן לרוב במכילתא (8:210), אבל המצב שונה בספרי (130:255).
15. כתוב : כת'²³
 תיבה זו כתובה כמעט תמיד במלואה במשנה (x150), בתוספתא (2:50), ובספרא (4:150),²⁴ אבל היא כתובה לרוב בקיצור בתוספתא (100:27), בספרי (600:20) ובמכילתא (125:5).
16. פעמיים : פעמ'
 תיבה זו כתובה במלואה במשנה, בתוספתא, בספרא, בספרי במדבר ובמכילתא (1:25), אבל בספרי דברים היא נכתבת גם בקיצור (14:32).
17. למה : למ', ל'
 תיבה זו כתובה במלואה במשנה, בתוספתא, בספרא ובמכילתא, אבל בספרי היא כתובה גם בקיצור (95:160),²⁵ לרוב בצירוף: "ואם כן למ' נא' יצ'" [= אם כן למה נאמר יצא].
18. רבן : רב', ר'
 תיבה זו כתובה במלואה בספרא (x30), בתוספתא (x440), בספרי (x27) ובמכילתא (x20), ורק במשנה היא נכתבת גם בקיצור (23:220).

20 בסוף דברים, בכ"י לונדון מצוי הכתיב השלם בלבד (x180).

21 אבל בכ"ק² (סוף סדר טהרות) 0:15.

22 וארבע פעמים: "ככ' בת' משה" (פ\4-פא\1).

23 נמנו צורת יחיד נפרד בלבד, הן צורות בינוני פעיל והן צורות שמניות.

24 בכ"י וטיקן 31 (בהר"ב חקותי) היא נכתבת תמיד בקיצור (x180).

25 בסוף דברים, בכ"י לונדון התיבה נכתבת תמיד במלואה (x20).

19. הקודש (= כינוי לה') : הקו', הק'

תיבה זו נכתבת במלואה בספרא (x8), וכן היא נכתבת לרוב בספרי (19:22), אולם היא נכתבת כמעט תמיד בקיצור במכילתא (55:1). במשנה ליתא, ובתוספתא יש היקרות יחידה.

התיבה "קודש" במשמעותה הכללית מצויה כ־1650 פעמים בספרות התנאים (על נטיותיה) ומתוכן רק כ־22 פעמים היא נתקצרה ביחיד (בספרי ובמכילתא בלבד). ובריבוי נתקצרה עוד כ־20 פעמים.

20. המקום (= כינוי לה') : המקו', המק'

שם זה נכתב במלואו במשנה (x22), בספרא (x55) ובתוספתא (x78), אולם הוא נכתב גם בקיצור בספרי (77:187) ובמכילתא (65:118).

התיבה "מקום" (על נטיותיה) בהוראתה הכללית מצויה בספרות התנאים כ־2300 פעמים, מהן היא נכתבת בקיצור (בספרי ובמכילתא בלבד!) כ־35 פעמים בלבד.

21. ברוך : בר', ב'

תיבה זו מופיעה לרוב בפתיחת הברכות "ברוך אתה". בספרי היא נכתבת תמיד במלואה (x6), וכן לרוב בתוספתא (5:78), אבל היא מקוצרת הרבה במשנה (12:14), בספרא (3:3) ובמכילתא (3:1).

ב. צירופים

1. אף על פי : א' ע' פ'²⁶

צירוף זה נכתב במלואו במשנה (x220),²⁷ בספרא (x165) וכמעט תמיד בספרי (2:95), אבל הוא כתוב לרוב בקיצור במכילתא (33:12) ובתוספתא (550:20).

2. תלמוד לומר : תל' לומ', ת' ל'

צירוף זה כתוב כמעט לעולם בקיצור בכל החיבורים: בספרי (x1200),²⁸ במכילתא (x625), בתוספתא (x138), בספרא (2300:2) ובמשנה (18:1).

3. קל וחומר : קל וחו'

צירוף זה כתוב במלואו במשנה (x24), בתוספתא (x51) ובספרא (x85), אבל הוא נכתב בקיצור בספרי (125:75)²⁹ ובמכילתא (70:10).

4. עבודה זרה : עבו' זרה, ע' ז'

צירוף זה נכתב לעולם במלואו במשנה (x57), אבל הוא נכתב לעולם בקיצור במכילתא (x64). בחיבורים האחרים הוא נכתב בשתי הדרכים: בספרא (10:65), בספרי (38:55) ובתוספתא (144:6).

26 הצירוף "אף על פי כן" נכתב תמיד במלואו במשנה (x6), בספרי (x6) ובספרא (x1), אבל במכילתא גם בקיצור (4:3) ובתוספתא לעולם בקיצור: א' ע' פ' כן (x11).

27 בכי"ק² (זבים ד, ב): א' ע' פ', לצד "אף על פי".

28 אבל בסוף דברים, בכ"י לונדון הוא נכתב מלא (x33).

29 ורק כאן נמצא "קו'" (x2).

5. במה דברים אמורים : במה דב' אמ', בד"א³⁰
צירוף זה נכתב במלואו בספרא (x2), וכך לרוב בתוספתא (30:200),³¹ אבל המצב שונה
במשנה (30:23) ובספרי (4:1). במכילתא ליתא.
 6. דבר אחר : ד' א'
צירוף זה נכתב במלואו בספרא (x30),³² בתוספתא (x65) ובמשנה (2:9),³³ אבל הוא
נכתב בקיצור במכילתא (150:2) ובספרי (175:6).³⁴
 7. כיוצא בו : כיוצ' בו, כ"ב³⁵
צירוף זה נכתב תמיד במלואו במשנה (x50), בספרא (x37) ובתוספתא (x70), אבל הוא
נכתב לרוב בקיצור בספרי (74:63) ובמכילתא (59:26).
 8. תלמיד חכם : תלמיד חכ', תל' חכ' (ובריבוי – תלמידי חכמים: תלמידי חכ')
צירוף זה נכתב במלואו בתוספתא הן ביחיד – "תלמיד חכם" (x15) הן ברבים –
"תלמידי חכמים" (x10). בספרא הוא יחידאי ("תלמיד חכמים") והרי המצב בשאר
החיבורים: במשנה – ביחיד (5:1) וברבים (4:2); במכילתא – ביחיד (פעם אחת
– "תלמיד חכם") וברבים (פעם אחת – "תלמידי חכ'"); בספרי – ברבים (פעם אחת
– "תלמידי חכ'").
 9. רבנו של עולם : רב' שלעול³⁶
צירוף זה נכתב במלואו במשנה (x1), בתוספתא (x1) וברשב"י (x6), אבל הוא נכתב גם
בקיצור במכילתא (6:4), ואילו בספרי הוא נכתב תמיד בקיצור (x11).³⁷
 10. הקדוש ברוך הוא : הק' ב'ה', הקב"ה
צירוף זה נכתב לעולם בקיצור בכל החיבורים התנאיים: במשנה (x7), בתוספתא (x15),
בספרא (4:1), בספרי (x75) ובמכילתא (x17).
 11. על אחת כמה (וכמה) : על אחת כמ' וכמ', ע' א' כ' וכ'
צירוף זה נכתב במלואו במשנה (x4), בתוספתא (x20), בספרא (x21), במכילתא (x14)
וספרי במדבר (x14), ורק בספרי דברים נמצא שהוא מקוצר לרוב (19:3).³⁸
 12. מעשר שני/עני : מעש' שני/עני
התיבה "מעשר", "מעשרות" נפוצה מאוד בספרות התנאים (x1500). תמיד היא נכתבת
- 30 לשם הדיוק יש לציין, שלפעמים רק אחת משתי התיבות האחרונות מקוצרת, וזאת התיבה השנייה,
כגון: "במי דברים אמ' אמו" (כלים כח, י; אה' ט, ה ועוד).
- 31 ורק בתוספתא נמצא הקיצור "בד"א" (x10).
- 32 בכ"י וטיקן 31 (בהר"ב חקוטי) הוא מקוצר: ד' א' (x16).
- 33 הקיצור במשנה הוא: "דבר א'" (מכות א, ט); "דב' אחר" (ע"ז ג, ד).
- 34 אבל בסוף דברים בכ"י לונדון הוא נכתב במלואו (x80).
- 35 הקיצור כ"ב מצוי במכילתא בלבד (x12), ורק בה נמצא גם את הקיצור "כי' ב'" (x4). בספרי מצוי
הקיצור "כיו' בו" (x31).
- 36 וכן נמצא "ר' שלעו".
- 37 בסוף דברים, כ"י לונדון הצירוף נכתב תמיד במלואו (x13).
- 38 בסוף דברים, בכ"י לונדון הצירוף נכתב במלואו (x14).

במלואה, ורק בצירופים הנ"ל מצאנו מעט קיצורים, כולם בספרי: מעש' שני\עני 15:14; מעש' שני\עני 4:6.

13. למה הדבר דומה : למ' הד' דו'

צירוף זה נכתב במלואו במשנה (x8), בתוספתא (x17), ובספרא (x8) ובמכילתא (1:15). רק בספרי הוא מקוצר לרוב (22:9). ברבע מההיקריות קוצרה רק תיבה אחת מן השלוש. בספרי זוטא הביטוי מקוצר כך: לה"ד (x4).

ג. שמות פרטיים

1. אליעזר : אליעז', אליע' ³⁹

שם זה נכתב לעולם במלואו בספרא (x80) ובתוספתא (3:450), אבל הוא מקוצר בספרי (12:110), במשנה (50:300) ובמכילתא (13:60).

2. אלעזר : אלעז', אלע'

שם זה נכתב כמעט לעולם במלואו בספרא (1:90), בתוספתא (2:580), וכן לרוב בספרי (5:85) ובמשנה (15:170), אבל הוא נכתב לרוב בקיצור במכילתא (80:20).

3. גמליאל : גלמיא', גמל'

שם זה נכתב לעולם במלואו בספרא (x28), אך הוא נכתב בקיצור בתוספתא (26:450), במכילתא (11:6), בספרי (23:8) ובמשנה (165:30).

4. יהודה : יהוד' ⁴⁰

שם זה נכתב לעולם במלואו בספרא (x210) ובמשנה (1:700), וכן הוא נכתב לרוב בספרי (36:140) ובתוספתא (1110:302), אבל במכילתא הוא נכתב לרוב בקיצור (45:20).

5. יהושע : יהוש'

שם זה נכתב תמיד במלואו בספרא (x30), וכמעט תמיד במשנה (3:200) ובתוספתא (5:250) ובספרי (7:62), אבל במכילתא היחס משתנה (40:55).

6. ירושלים : ירוש'

שם זה נכתב כמעט תמיד במלואו בתוספתא (1:73), בספרא (2:9) ובמכילתא (1:8), אבל במשנה היחס שונה (16:95), ובספרי לרוב מקוצר (26:15).

7. ישמעאל : ישמעא', ישמע', ישמ' ⁴¹

שם זה נכתב תמיד במלואו בספרא (x50) ובתוספתא (145:1) וכן לרוב בספרי (18:73), אבל הוא נכתב לרוב בקיצור במשנה (62:19) ובמכילתא (76:16).

8. ישראל : ישרא', ישר', יש'

שם זה נכתב לעולם במלואו בספרא (x200) וכן לרוב בתוספתא (18:546), אבל הוא

39 לא עסקנו בשאלת קיום האל"ף ושימוטה (וכן בשם שלאחריו).

40 לא נכלל במניין השם "יהודה" כשם מקום, הנכתב לעולם מלא (x75). לא עסקנו בשאלת קיום הה"א הראשונה או בשימוטה. מכל מקום, לא מצאתי "יוד".

41 בספרי במדבר מצוי הכתיב "ישמעל" (x20). האם כתיב זה בא למנוע כתיבת הצירוף א-ל?

נכתב לרוב בקיצור במכילתא (516:24), במשנה (286:22) ובספרי (330:15). וראה: ארץ-ישראל.

9. עקיבה : עקיב', עקי'

שם זה נכתב תמיד במלואו בספרא (x125) וכן לרוב בשאר המקורות: בתוספתא (8:308), במשנה (9:300), בספרי (28:90) ובמכילתא (25:35).

10. שמואל : שמוא'

שם זה נכתב תמיד במלואו בתוספתא (x14), בספרי (x6) ובספרא (x1), אך הוא נכתב בקיצור במכילתא (1:1) ובמשנה (5:4).

11. שמעון : שמע'

שם זה נכתב לעולם במלואו בספרא (x190), וכן לרוב במשנה (16:450), בתוספתא (30:900), אבל הוא נכתב לרוב מקוצר במכילתא (45:15) ובספרי (80:75).

12. מצרים : מצר', מצ'

שם זה נכתב במלואו בספרא (x2), בתוספתא (x58) ולרוב במשנה (2:10), אבל הוא נכתב לרוב בקיצור במכילתא (90:43) ובספרי (40:10).⁴²

13. משה : מש'

שם זה נכתב במלואו במשנה (x25), בתוספתא (x77) ובספרא (x83), וכן לרוב בשאר המקורות: במכילתא (10:225) ובספרי (16:189).⁴³

14. הגלילי : הגל'

שם זה נכתב במלואו במשנה (x30), בספרא (x40), בתוספתא (x52) ובספרי במדבר (x14), אבל הוא נכתב גם בקיצור במכילתא (8:24) ובספרי דברים (23:6). הערך "גליל" (x94) לא נתקצר בכתב-היד!

15. ארץ ישראל : ארץ ישר', יש'

שם מורכב זה נמצא במלואו בספרא (x2), בספרי דברים (1:72) ובתוספתא (2:95), וכך הוא נכתב לרוב במכילתא (5:23), אך הוא נכתב לרוב בקיצור במשנה (26:4). ולעולם הוא נכתב בקיצור בספרי במדבר (17:0). השווה: ישראל.

IV. טבלת השוואה

מקרא הסימנים בטבלה:

$[-] =$ תמיד מלא; $[0] =$ תמיד מקוצר; $[+] =$ לרוב מלא; $[++]$ = לרוב מקוצר

הערה: הערכים נחלקו לשתי קבוצות: בקבוצה 'א' נרשמו הערכים הנכתבים לרוב בשלמות, ובקבוצה 'ב' נרשמו הערכים הנכתבים לרוב בקיצור.

42 בסוף דברים, כ"י לונדון, הוא נכתב תמיד במלואו (x19).

43 בסוף דברים, כ"י לונדון, נכתב תמיד מלא (x80).

הערכים	כי"ק למשנה	אססמני לספרא	כי"ו לתוסתפא	כי"ר לספרי	כי"א למכילתא
א	מעשר שני/עני	-	-	-	+
	רבן	+	-	-	++
	על אחת כמה וכמה	-	-	-	++
	למה הדבר דומה	-	-	-	++
	משה	-	-	-	+
	למה	-	-	-	+
	הגלילי	-	-	-	+
	אלא	-	-	-	+
	תורה	-	-	-	+
	פעמים	-	-	-	+
	כיוצא בו	-	-	-	++
	קל וחומר	-	-	-	++
	תלמוד	-	++	-	+
	המקום	-	-	-	+
	אף על פי	-	-	++	++
	מניין	-	++	-	+
	מצרים	+	-	-	++
	דבר אחר	+	-	-	++
	דברי-	+	-	-	+
	עבודה זרה	-	+	++	0
	שמעון	+	-	+	++
	יהודה	+	-	+	++
	ארץ ישראל	++	-	+	+
	הקודש	[ליתא]	-	[ליתא]	++
	ברוך	+	+	+	++
	אפילו	+	-	++	++
	יהושע	+	-	+	+
	עקיבא	+	-	+	+
	פלוני	+	-	++	++
	ישמעאל	++	-	+	++

הערכים		כי"ק למשנה	אססמני לספרא	כי"ו לתוסתפא	כי"ר לספרי	כי"א למכילתא
	גמליאל	++	-	+	++	++
	ישראל	++	-	+	++	++
	אליעזר	+	-	+	++	++
	במה דברים אמורים	++	-	+	++	[ליתא]
ב	וגומר	0	0	0	0	0
	תלמוד לומר	++	++	0	0	0
	שנאמר	++	++	++	0	0
	רבי	++	++	++	++	0
	אומר	++	++	++	++	++
	חכמים	++	+	+	++	++
	לומר	++	+	+	+	+
	נאמר	++	++	++	++	++
	ירושלים	++	++	++	++	++
	אלעזר	+	+	+	+	++
	כתוב	+	+	++	++	++
	הקדוש ברוך הוא	0	++	0	0	0

טבלת סיכום: מספר הערכים

דרך ההופעה	אססמני	כי"ו	כי"ק	כי"ר	כי"א
תמיד מלא	30	18	16	2	5
לרוב מלא	7	15	15	21	14
לרוב מקוצר	8	9	12	19	20
תמיד מקוצר	1	3	2	4	6
ליתא	-	1	1	-	1
סה"כ	46	46	46	46	46

הערה: שלושה ערכים לא נכללו: שמואל, רבוננו של עולם, תלמיד חכם, משום שהיקריותיהם מועטות ביחס.

V. סיכום: מוקדם ומאוחר בקיצורים

ראינו בפתיחת פרק זה, שהעדויות על קיצורי תיבות באפיגרפיה של תקופת המשנה והתלמוד מצומצמות ביותר, והן מצויות למעשה לא בחומר ספרותי אלא במטבעות וברשימות של מידות וחומרים. אי אפשר להתעלם שבכל מאות השמות הפרטיים שנתגלו מאותה תקופה על גבי מצבות, משקופים, רצפות ועוד,⁴⁴ לא נמצאו קיצורים! ואף איגרות בר כוכבה מראשית המאה השנייה מכאן והכתובת ההלכתית מעמק בית-שאן מן המאה החמישית מכאן⁴⁵ אינן מכילות קיצורים, ולא נמצאו קיצורים באיגרת העברית (אוקספורד 2879, פאפירוס מן המאה החמישית או השישית). וראויה לציון מיוחד רשימת משמרות הכוהנים (קיסריה, המאה השלישית-רביעית) שבה חוזרת הנוסחה "משמרת [ראשונה, שנייה, שלישית... עשרים וארבע]" 24 פעמים ללא קיצורים.

פאלימפססט מינכן (שרידי מגילה מהמאה השביעית, המכילה סדר תפילות ופיוטים לימים הנוראים)⁴⁶ הוא, כנראה, הספר (!) העברי הראשון שנמצאו בו קיצורים: "ב" (=ברוך) (x2), "ונא" (=ונאמר) (x3), "ככ" (=ככתוב) (x4). בשני הראשונים לא מצאנו סימן לקיצור.

את השימוש הנרחב בקיצורים אנו פוגשים מהמאה השמינית ואילך בשלושה תחומים:

א. הערות המסורה לטקסט המקראי, שנרשמו בשולי המצחפים, והן מצטיינות בשימוש הרב שלהן בקיצורים.⁴⁷

ב. קטעי מקרא בשיטת ה"סירוגין". יש בידינו קטעי מקרא רבים בכל שלוש שיטות הניקוד, ובהם כתובה התיבה הראשונה של כל פסוק במלואה, ואחר כך נכתבו אותיות בודדות המייצגות את שאר התיבות.⁴⁸

ג. קטעי גניזה וכתבי-יד שלמים (מאירופה ומהמזרח) של ספרות התנאים מן המאה העשירית ואילך.

מהטבלאות שהבאנו לעיל עולה בבירור, שריבוי הקיצורים מעיד משהו על איחורו

44 ראה רשימות וטבלאות השוואה במאמרו של ר' תכלילי, "שמות וכינויים אצל יהודים בתקופת הבית השני" ארץ-ישראל, יד (תשמ"ד), עמ' 188-211.

45 ראה תיאור לשונה אצל י' זוסמן, כתובת הלכתית, עמ' 87-158.

46 מ' בית-אריה, פאלימפססט, עמ' 411-428.

47 י' ייבין, מבוא למסורה הטברנית, אקדמון תשל"ב, עמ' 52-93.

48 ראה מה שכתב י' ייבין בערך "מקרא, כתבי-יד", האנציקלופדיה המקראית, כרך ה תשכ"ח, עמ' 437-418.

P. Kahle, *Masoreten des Westens*, 2, Stuttgart: 1930, pp 45-68. ואפשר להוסיף כאן את פיוטי ינאי שנמצאו כתובים על פלימפססט (T-S 20,50).

הנה למשל: ייטמא – ייט'... ייט'... (x10); פיריו – פ'... פ'... פ'... (x10). ראה י' יהלום, קטעי הגניזה של פיוטי ינאי, ירושלים תשל"ח, עמ' 102, 104.

היחסי של כתב־היד.⁴⁹ אססמני 66 לספרא ממעט בקיצורים, וזה ניכר הן במספר התיבות שנכתבו בו לעולם במלואן הן במספר התיבות שרק מיעוט ההיקריות שלהן נתקצרו. אבל כ"י אוקספורד למכילתא וכ"י רומי לספרי דברים הם המרבים ביותר בקיצורים.⁵⁰ מכל מקום, ברור שנתגבשה מסורת קיצורים בידי הסופרים לזמניהם ולמקומותיהם. לחיזוק קביעה זו אציג מבחר מילים ושמות פרטיים בעלי שכיחות גדולה בספרות התנאים, שלא נמצאו מקוצרים בכה"י שנבדקו, חוץ מהיקריות בודדות פה ושם. אסור (x1680), מותר (x1390), טהור (x2970) טמא (x3850), חייב (x3300), טומאה (x2100), כשר (x1330), רשאי (x450). מלחמה (x200), מזבח (x770), תרומה (x1500), מצווה (x1150), קרבן (x790), מנחה (x770), נותן (x1800), פסול (x1150). מילים המציינות מידות וחומרים: טפח (x870), סלע (x380), סאה (x350), פעם (x365). שקל (x150).

שמות פרטיים: יוסה (x4600), מאיר (x900), [בית] שמאי (x700), [בית] הלל (x700), אהרון (x375), אברהם (x200), טרפון (x180). צירופים: עם הארץ (x180), בין השמשות (x40), בית המקדש (x100), לחם הפנים (x94), בדק הבית (x60), חרש שוטה וקטן (x68), הולכה לך לדרך הזו (x50), בספרא בלבד), יוצא דופן (x44), בית המדרש (x42).

ב. השימוש באותיות לציון מספרים

השימוש באותיות האלף־בית לפי ערכן המספרי אינו מתועד בעברית קודם תקופת החשמונאים. הוא לא נמצא לא באפיגרפיה של תקופת המקרא ולא במגילות קומראן.⁵¹ ולא עוד, אלא שאף בכתב־היד של המקרא, שזמנם מתקופת הגאונים, אין לו זכר.⁵² ויש לציין, שגם מגילת הנחושת (מימי החורבן) משתמשת בסימנים מיוחדים⁵³ לציון המספרים ולא באותיות.⁵⁴

49 ובכן, לא בגיל החיבור הדבר תלוי (משנה – שנת 225 למנינם, וספרא – 300 למנינם) אלא בגיל כתב היד ובמהימנות מסורתו. השוואה של עשרה ערכים בין כ"ק ובין כ"פ בסדרים נשים ונזיקין העלתה, שכי"פ נוטה יותר לקצר (יהודה, פלוני, אומר, אלעזר, שמעון, עקיבה, יהושע). ורק בשני ערכים המצב הפוך: רבי, ישראל.

50 כי"ר הועתק בידי כמה אנשים: רוב ספרי במדבר ביד אחת ורוב ספרי דברים ביד אחרת. ראה מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 2–3. ומשהו על הכתיב שם בעמ' 4–6.

51 וראה מה שכתב צרפתי, מספר, על השימוש בסימני מספרים שונים במצרית, בפניקית ובתעודות יב, ועל הסימנים שנמצאו בחרסי שמרון, משקולות וגלוסקמאות מימי בית שני.

52 ואין לו לג"ר דרייבר על מה להיסמך בהשתמשו בגימטריה כשיטה פרשנית במקרא (Textus 1 [1960], pp. 121–131).

53 ראה תיאור אצל צרפתי, מספר, עמ' 177.

54 והוסף עתה לחומר של צרפתי את התעודה מכתף יריחו (המאה הרביעית לפנה"ס), ואת החרותה

ובכן, לראשונה נמצא שימוש זה במטבעות המרד הגדול (68-70 לספירה): "שקל ישראל ש ג" (=שנה ג). וכן במטבעות בר-כוכבא: "ירושלם שב לחר ישראל" (=שנה ב' לחרות ישראל). החוקרים סבורים, שהשיטה שאולה מיוונית,⁵⁵ ואפשר שמתחילה אף נכתבו האותיות יוונית ממש, מעין מה ששנינו במסכת שקלים: "בשלוש קופות של שלש שלוש סאים תורמים את השלכה וכתוב עליהם אלף בית גימל. ר' ישמעאל אומ' יוונית כתוב עליהם אלפא ביטא גמא" (שק' ג, ב).⁵⁶ במקבילה שבתוספתא נתפרשה מטרת הסימון: "למה כותבין על הקופות אלף בית גימל, מפני שמתחילין ומוציאין מן הראשונה. שלמה ראשונה מוציאין מן השניה. שלמה שניה מוציאין מן השלישית" (תוס' שק' ב, א). כלומר האותיות ציינו מספר סודר.

ומה המצב בספרות התנאים? האם הסופרים בתקופת התנאים השתמשו באותיות כמספרים? על זאת לא נוכל להשיב, שהרי אין בידינו כתבי-יד מאותה תקופה. ולכל היותר נוכל לומר מה המצב באבות הטקסטים של ספרות זו, שהם בני המאה העשירית ואילך. בדיקה מקפת בכה"י האלה מלמדת, שאין הקדומים והמהימנים שבהם מכירים שימוש זה בגוף הספרות התנאית, וכוונתי בראש ובראשונה לכ"י אססמני לספרא ולכ"י ק' ולמשנה. ולמען הדיוק אביא את המאמר היחיד במשנה, שבו מצוי שימוש זה על פי כל העדויות (כתבי-יד ודפוסים): "שתי הלחם אורכן שבעה ורוחבן ארבעה וקרנותיהן ארבע אצבעות. לחם הפנים אורכו עשרה ורוחבו חמשה וקרנותיו שבע אצבעות. ר' יהודה או' שלא תיטעה זרדיהו" (מנ' יא, ד. בכ"י ק' דל"ת ראשונה על גרד). כל האותיות לא נוקדו. בכ"ל: "זרד יהו". בכ"פ: "זרד יהו". ופירש רש"י: "שלא תיטעה בין שתי הלחם לבין לחם הפנים". זהו אפוא סימן לזיכרון: זר"ד (בשתי הלחם): ז (אורכן), ד (רוחב), ד (קרנותיהן), יה"ז (בלחם הפנים): י (אורכו), ה (רוחבו), ז (קרנותיו). והרי זהו אותו ר' יהודה, שנתן לנו סימנים בעשר המכות: "דצך עדש באחב" (ס"ד פ, 301).

לא כן בכתבי היד של התוספתא, הספרי והמכילתא. באלו מצויות עדויות לא מעטות לשימוש באותיות לציון מספרים. הנה מניין ההיקרויות: כ"ו לתוספתא 102, כ"ר לספרי 404, כ"א למכילתא 20.

אדגים מן התוספתא ומן הספרי דרכים שונות לשימוש זה: "וחייב עליו חמשה ב' מיכן ואחת למטן" (תוס' מכות ד, י); "מתקנין מט' באב למוצאי ט' באב. עבר תשעה באב מותרין" (תוס' תע' ג, יב); "היה ר' שמעון אומ' ל' וב' (=32) שעירין לעיבור בכל

על מכסה גלוסקמא שנתגלתה בבית פגי (ליד ירושלים) ומיוחסת למאה הראשונה לפנה"ס. בשתי התעודות רשימות שמות, ובצר כל שם אות אחת (המציינת מטבעות), ואחריה מספר המסומן בשיטה מיוחדת. ראה ח' אשל וח' משגב, "תעודה מן המאה הרביעית לפנה"ס מכתף יריחו", תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 461-477.

55 ש' ליברמן, יוונית, עמ' 202-206.

56 ש' ליברמן סבור, שר' ישמעאל מפרש את דברי תנא קמא ולא חולק עליו. ראה שם, עמ' 206, הערה 211.

שנה" (תוס' שבו' א, ב); "בשנת ח' עשרי (=18) בשנת כ'ג (=23)" (ס"ד מג, 101); "ב'י (=12) ארצות ניתנו כנגד ב'י שבטי יש" (שם לט, 78); "הא צא ומני ל' וג' (=33) ימים למפריע" (שם ב, 9); "אוכלין אותה ארבע מאות ומ' שנה (=440)" (ס"ב פא, 77); "גדול תלמוד שקודם לחלה מ' שנה ולמעשרות נ' וד' (=54) ולשמיטין ס' א' (=61) וליובלות ק' וג' (=103)" (ס"ד מא, 85); "אין לי אלא שביעית ח' ט' ועשי' מניין ת'ל וחטאו" (ס"ב קכט, 167); "ששה ו' לכל שבט ושבט וה' וה' לשני [שבטים]" (שם צה, 95).
אסכם את הדרכים השונות לשימוש באותיות כמספרים:

1. א-ט, י-צ (יחידות ועשרות) – כשימוש המקובל היום.
2. יא-יט – נמצאו גם הכתיבים: א'י (x3), ב'י (x11), ד'י (x1). הי (=15) x2.
3. ל' וג' (=33), ס' א' (=61), ק' וג' (=103).
4. ק'-ת' (מאות) – כמקובל היום.
5. ארבע מאות ומ' (=440), ל' ואחד (=31), ק'ק' (=200); אלף תשע מאות צ' וט' (=1999).
6. ח' עשרי (=18).
7. מספרים בני שלוש ספרות: קל'ה, רמ'ח.
8. את המספר 15 כותבים: יה (x1), הי (x2), טו (x2).⁵⁷
9. את המספר 16 כותבים: יו (x1).

כאמור, כ"ק למשנה וכ"י אססמני לספרא אינם מכירים שימוש זה בגוף דברי התנאים, וכאן אוסיף, שהפרקים וההלכות (במשנה) והפרשות והפסקות (בספרא) מסופרים ומסומנים באותיות. למעשה איננו יודעים עד היכן משתלשל ועולה ספרור זה, ועל כל פנים, כנראה אין הוא מתקופת התנאים והאמוראים.⁵⁸

גימטריה

אחת מל"ב מידות שהתורה נדרשת בהן היא הגימטריה. והחיבור האמוראי לברייתא זו מדגימה: "מניין שדורשין גמטריא בהגדה? הרי כבר נאמ' שמונה עשר ושלוש מאות ויירדף עד דן. זה אליעזר דחשבניה הכי הוי".⁵⁹ המונח "גימטריה" מתועד פעמיים בספרות התנאים. פעם אחת במשנה: "תקופות וגמטריה פרפריות לחכמה" (אב' ג, יח), ופעם אחת בספרי: "שנ' קדוש יהיה – 'יהי' בגימטריה ל' יום הוי" (ס"ב כה, 31).⁶⁰

57 א' נסטלי מראה סימן ראשון לדרך כתיבה זו (יה < טו) כבר אצל אוריגינס, שהשתמש בספרות 9, 6 לציון 15. הוא ראה כנראה טו וחשב שמדובר בשני מספרים נפרדים. ראה E. Nestle, ZAW 4 (1884), p. 250.

58 אפשטיין, מבוא, עמ' 1002.

59 ה' ענעלאו, עמ' 38.

60 ז' באכר סבור, שזוהי תוספת מאוחרת בספרי, כפי שנראה משני התלמודים (ירוש' נזיר נא ע"ג; בבלי נזיר ה ע"א). ראה: ערכי מדרש, ת"א תרפ"ג, עמ' 87.

מה מקור המונח "גימטריה"?

נפתח דווקא בהצעתו הקוסמת של פ' פרלס (1932),⁶¹ שכל החוקרים התעלמו ממנה פרט לנ"ה טור-סיני: גימטריה מקורה בצירוף של שם אות ושל שם מספר ביוונית – $\gamma\alpha\mu\mu\alpha \tau\rho\acute{\iota}\alpha$, כלומר שיטת חישוב שלפיה $3=3$. ועתה נעבור לשתי ההצעות העיקריות ש"התרוצצו" זמן רב במחקר בלא הכרעה:

1. "גימטריה" מקורה בתיבה היוונית $\gamma\epsilon\omega\mu\epsilon\tau\rho\acute{\iota}\alpha$. הצעה זו נתמכה בידי ח"י קאהוט (הערוך השלם), י' לוי (במילונו) וש' קראוס (מלון המלים השאולות). למעשה כבר הרמב"ם השתמש במשנה-תורה בתיבה "גימטריה" בהוראת "גיאומטריה" (הלכות קידוש החודש יא, ב, ה, כד, וכן הלכות גניבה ח, א). ור' שמעון בר צמח דוראן, בן המאה הט"ו, כותב בפירושו לאבות (מגן-אבות): "וכן נקרא בלשון רומי חכמת החשבונות והיא חכמת ההנדסה, גימטריא". על גיזרון זה הקשו החוקרים: והרי לא מצינו, שמונח זה ישמש ביוונית להוראת חישוב הערך המספרי של האותיות?

2. "גימטריה" מקורה בתיבה היוונית $\gamma\rho\alpha\mu\mu\alpha\tau\epsilon\acute{\iota}\alpha$ (=תעודות כתובות). גיזרון זה הוצע לראשונה כבר בשנת 1854 בידי מ' זאקס⁶² ונתקבל על ידי צונץ, פריימן, ליויס, שטראק ובאכר. בשנת 1932 זכתה הצעה זו לביסוס נרחב בידי ש' גאנץ.⁶³ הוא הראה, שהתיבה שימשה ביוונית במשמעות אמנות או משחק של יצירת אותיות סוד (=כתב סתר) וקודים שלא כל אחד ידע לפענחם. שימוש מעין זה נמצא, לדעת פרשנים, אף במקרא: "על בבל ואל יִשְׁבִּי לִב קָמִי" (יר' נא, א = כשדים, בשיטת א"ת ב"ש). וכן מכנה ירמיהו פעמיים (כה, כו; נא, מא) את בבל בשם "שִׁשְׁכָּה" (הם שווים בשיטת א"ת ב"ש).⁶⁴ גאנץ מביא ראיה מדברי האמוראים, שהשתמשו במונח "גימטריה" לשימושים כאלה, כגון: "מִנָּא מִנָּא תִּקְל וּפְרָסִין" (דנ' ה, כה) – שואל התלמוד (סנה' כב ע"א): "מאי לא כהלין כתבא למקרא?" והאמוראים משיבים תשובות אחדות, כולן באותה הרוח: אמר רב: בגימטריה איכתיב להון. וטת וטת אדך פוגחמט (בשיטת א"ת ב"ש). שמואל אמר ממתוס ננקפו אאלרן (=אות ראשונה מכל תיבה ואחר כך אות שנייה מכל תיבה וכו'). ר' יוחנן אמר: אנמ אנמ לקת ניסרפו (=חילוץ סדר האותיות בכל תיבה לעצמה, מן הסוף להתחלה). רב אשי אמר: נמא נמא קתל פורסין (=חילוץ סדר שתי האותיות הראשונות שבכל תיבה).

61 F. Perles, *MGWJ* 76 (1932), p. 288

62 פרטים במאמרו של גאנץ בהערה הבאה.

63 S. Ganz, "Hebrew Numerals", *PAAJR* 4 (1932-3), pp. 87-90

64 כך מפורש כבר במדרש במדבר רבא, פרשה יח, סימן כא (לפי מהדורת מ"א מירקין): "ששך באתב"ש בבל" וכן שם: טבאל (יש' ז, ו) באלב"ם רמלא (=פקח בן רמליהו).

וכן פירשו בירושלמי תע' פז ע"א: "א"ר לידה מהו 'תוגת' (אמו) לשון גימטריא הוא: אפרא (בשיטת א"ת ב"ש). לפעמים נמצא שהאמוראים תרגמו את המונח grammata בתיבה העברית "אותיות", כגון: "יין ניתן בשבעים אותיות יסוד ניתן בשבעים אותיות" (סנה' לח ע"א). ואכן המדרש דל"ב מידות (ובשמו האחר: משנת רבי אליעזר) כולל תופעות אלו במונח "גימטריא". הוא שואל: "מניין שדורשין גימטריא באגדה?" ומשיב: "אם לחשבון... ואם לתמורת האותיות".

בדור האחרון נתעלמו החוקרים מגיזרון זה וחזרו ותמכו בהצעה הראשונה. כן עשה ש' ליברמן⁶⁵ וכן קיבל גב"ע צרפתי,⁶⁶ אלא ששניהם לא השיבו על הקושי שהוצע לעיל, עד שבא ש' סמבורסקי⁶⁷ וחשף את השימוש ביוונית: γεωμετρίαός ἀριθμός = המספר הגיאומטרי של מילה הוא סכום ערכם המספרי של האותיות. ושימוש כזה ממש נמצא בירושלמי תר' מג ע"ג: "אמר ר' אבהו כל ימינו היינו טועין בה כמקל הזה של סומא עד שלמדנוה מן חשבון גימטריא".

ועתה ראיתי שס"י ליברמן קיבל גיזרון זה.⁶⁸ ולבסוף אעיר, שכתבי היד של המשנה באבות (ג, יח) גורסים "גמטריה" וכיו"ב, ואין אפילו כ"י אחד הגורס "גיאומטריה"!⁶⁹ שיטה דרשנית זו מצויה בספרות התנאים ובעיקר במדרשי ההלכה. במשנה מצויה דוגמה אחת מובהקת: "אמ' ר' יהושע בן לוי עתיד הק' ב'ה' להנחיל לכל צדיק וצדיק שלש מאות ועשרה עולמות שנ' להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא" (עוק' ג, יב). ספרות האמוראים, בייחוד מדרשי האגדה, הרבו להשתמש בשיטה זו. לפעמים אנו מוצאים את המונח הארמי "בחושבניה" (= בחשבון), כגון: "ואמר רמי בר אבא: השטן בחושבניה תלת מאה ושתון וארבעה" (נדר' לב ע"ב) ופירש הר"ן: "וימות החמה שס"ה ימים. אם כן איכא חד יומא דלית ליה רשותא למשטן דהיינו יוה"כ. וירק את חניכיו ילידי ביתו שמוה עשר ושלש מאות א"ר אמו אליעזר כנגד כולם. איכא דאמרי אליעזר בחושבניה הכי הוי" (נדר' לב ע"א).⁷⁰

ג. כתיבת שמות קודש

I. שמות מקראיים

שמות קודש רבים משמשים במקרא: הויה, א-ל, א-לוה, א-לוהים, ש-די, צב-אות ועוד. בספרות התנאים פסקו כל (!) אלו מלשמש – מחמת קדושתם – מחוץ לקונטקסט

65 יוונית, עמ' 202.

66 מונחי המתמטיקה בספרות המדעית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 159.

67 מקורו ומשמעותו של המונח "גימטריה", תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 268-271.

68 S.J. Lieberman, *HUCA* 58 (1987), pp 173-174.

69 ש' שרביט, לשונה, עמ' 96-97.

70 ראה אוסף נרחב של דוגמות בספרו של ש' ואלדלברג: ספר דרכי השינויים, למברג 1870 (ירושלים תש"ל), עמ' עב-פב.

ליטורגי, ובמקומם נתפתחו כינויים שונים: המקום, הקודש, הקדוש ברוך הוא, שמים ועוד.

לא נעסוק כאן בתפוצת השמות והכינויים בספרי התנאים ואף לא בשאלה ההלכתית "שמות שאינם נמחקים". מטרתנו היא לתאר את מנהגי הכתיבה של הסופרים ואת התפתחותם במרוצת הדורות. נתרכז בדרכי הכתיבה של שמות קודש במובאות המקריות שבספרות התנאים.

א. הויה ואדנות

בטקסט המסורתי של המקרא שם הויה – המכונה "השם המפורש" – נקרא לעולם (קרי תמידי במסורה): אֲ-דָנִי (וליד אדנות: א-להים). זאת מסורת קדומה, כפי שאפשר ללמוד מן החילופים שבין נוסח המקרא המסורתי ובין מגילת ישעיהו מקומראן ומריבוי המחיקות והתיקונים במגילה עצמה.⁷¹ והרי עדותו הישירה של התלמוד הבבלי: "אמר הקב"ה לא כשאני נכתב אני נקרא. נכתב אני ביו"ד ה"י ונקרא אני באל"ף דל"ת" (פסח' ג ע"א). על קדושתו המיוחדת של שם הויה בבית שני נוכל ללמוד גם מדרכם של כמה מסופרי קומראן להעתיקו בכתב עברי-כנעני, בשעה שכל הטקסט מועתק בכתב העברי-ארמי (המרובע). כגון פשר חבקוק ומגילת תהילים.⁷² ונראה שבתנאים מסוימים אף כתבו ארבע נקודות (...). בלבד⁷³ במקום ארבע אותיות הויה.⁷⁴ בספרות התנאים לא נמצא כלל את השם אדנות, ואילו שם "הויה" נמצא בטופסי ברכות ובמובאות מקראיות בלבד. המצב במגילות קומראן הלא מקראיות שונה לחלוטין: שם הויה נדיר מאוד, והוא נמצא בעיקר במזמורים חיצוניים (x11) ובמגילת המקדש (x49) ובמערה 4 (x40), והוא כתוב במלואו. במגילות הכיתות (כגון ההודיות והסרכים) נמצא שם אדנות בלבד (x40).⁷⁵ וכן במגילת בן-סירא ממצדה. אין בה שם הויה כלל, אבל שם אדנות נמצא (x4). כנגד זאת בכתבי-היד של בן-סירא מהגניזה הקאהירית נמצא שם הויה (x80) והוא נכתב כמקובל בימי הביניים (יי, יי).⁷⁶

כיצד העתיקו התנאים את שם הויה? הנוהג המקובל בכתבי-היד של ימי הביניים הוא שתיים-שלוש יו"דין, בשורה אחת או ביו"ד אמצעית מוגבהת. בכי"ק למשנה:

71 י' קוטשר, הלשון, עמ' 438-447.

72 וכך מעיד אוריגנס, בן המאה השלישית: "הם (היהודים) יודעים את השם בן ארבע האותיות שלא ניתן להגותו ושנכתב על ציץ הזהב של הכהן הגדול... והוא נכתב בכתבי יד עבריים מדויקים באותיות הקדומות ולא באותיות של עכשיו, שכן אומרים כי עזרא (הסופר) שינה את הכתב אחרי שובו מגלותו" (על פי הברמן, מגילות מדבר יהודה, ירושלים תשי"ח, עמ' 31-32).

73 ראה קוטשר, שם, עמ' 445: "כי רוח... נשבה בו" (מ, ז). וכן מב, ו. בשני המקרים מדובר בתוספת בין השיטין, ואולי משום כך לא העז הסופר לכתוב הויה. וכן עשה סופר מגילת הסרכים ח, 14 בצטטו את יש' מ, ג: "כאשר כתוב פנו דרך... ישרו..."

74 שם הויה נכתב במלואו באפיגרפיה של בית ראשון. ראה, למשל, חרסי לכיש.

75 סיגל, עמ' 159-172.

76 לאוטרבך קיבץ את שפע הוואריאציות הגרפיות של כתיבת שם הויה בימי הביניים. ראה: לאוטרבך, עמ' 39-69.

לרוב (x23) בשלוש יו"דין: יי, יי, ורק שלוש פעמים הוא נכתב במלואו: ער' ח, ו (x2), מיד' ג, ח. בכ"י אסמני לספרא הוא נכתב פעמיים מלא, והשאר (x26) ביו"דין: יי (הרוב), יי, (x15), יי, (x8), יי, (x4) יי, (x1) וכן (שתיים-שלוש יו"דין) בתוספתא (x15), בספרי (x27) ובמכילתא (x25).⁷⁷

כשביקשו התנאים לדבר על שמות קודש, הם השתמשו בשמות של אותיותיהם הראשונות, כגון: "הפותח ביו"ד הי וחותם ביו"ד הי... באלף דלת וחותם באלף למד" (תוס' ברכ' ו, כ); משביע אני עליכם... באלף דלת, ביו"ד ה', בשדי" (שבו' ד, יג).⁷⁸ סופר שטעה ורצה למחוק שם קודש, הוא לא נהג בו כבשאר תיבות שגויות (גרידה, נקודות מעל אותיותיו ומתחתיהם וכו'): ⁷⁹ "א'הינו" (כי"ק, ביכ' א, ד) – התיבה הוקפה בקו, וכן נהג כ"י רומי לספרי במדבר (קז, 110).

ב. צירוף האותיות "יה" בכי"ק למשנה צירוף נכתב לרוב במלואו, כגון: "אנו וליה עינינו" (סוכה ה, ד [x2]); "והוא עונה אחריו הללויה" (שם ג, י). ורק פעם אחת מצאנו ה"א מקוצרת: "ונאמר לפניו הללו יה" (פסי' י, ה).

כשהצירוף "יה" מציין מספר (15), אנו מוצאים ניסיונות לעקוף אותו בכתיבה: טו'; ה"י. ראה לעיל, הפרק **אותיות לציון מספרים**.

בכ"י אסמני לספרא לעולם נמצא "יה", וזהו המצב בכי"ק (בציון מספר ההלכה ובסיכום הלכות הפרק): י'ה', הל' י'ה'. רק ארבע פעמים נמצא במקומו: טו (אב' ה, טו; חול' ב, י; בכ' ח, ח; אב' ב, יב (נשמטה בטעות וי"ו)). אבל בכתבי יד אחרים למשנה – כי"פ, פראמה ב וכי"ל, נמצא תמיד: ט"ו.

אף הצירוף "יו" לציון מספר (16), הנכתב בלא שינוי בכל כתבי היד הקדומים, נעקף כעבור זמן (אחרי המאה הי"ד?) ונכתב "טז".

ג. א-ל, א-לוהים

שמות אלו מצויים במשנה (במובאות מקראיות ומחוצה להן) כשמות קודש (x65) וכשמות חול (x12). ככלל אפשר לומר, שהסופרים נהגו לקצר אותם כשמות קודש ולכתבם במלואם כשמות חול, אולם אין עקיבות בדבר. הנה המצב בכי"ק ובכי"פ למשנה: שמות קודש: 4 מלאים: 61 מקוצרים (בכי"פ 51:14); שמות חול: 10 מלאים 2 מקוצרים (בכי"פ 0:12).

77 מ' ברגמן פרסם קטע של אבות דרבי נתן, שבו נמצא שם הויה במלואו בכל המובאות המקראיות בלא סימן קיצור ובכתב רגיל (תרביץ, נב [תשמ"ג], עמ' 205). הוא משער, שהמעבר מן המגילה למצחף הוא שהרתיע את הסופרים מכתובת שם ה' במלואו אפילו במובאות מקראיות.

78 וכן נהגו השומרונים בימי הביניים לכתוב י.ה.ו.ה ולבטאו באותיותיו yūt ī bāī (יוד הי ויו הי). ראה ז' בן-חיים, "ההוגים השומרונים את השם באותיותיו?" ארץ-ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 150.

79 במגילות קומראן בוטל השם השגוי בנקודות מתחתיו, כמנהג הסופרים בתיבות אחרות. ראה קוטשר, הלשון, עמ' 445.

את דרכי הקיצור של שמות אלו בכתבי יד רבים תיאר בהרחבה י' ייבין.⁸⁰ אסתפק אפוא בדברים קצרים:

כ"ק למשנה: "א'ל" – אל"ף מקוצרת ועליה גרש; "א'הים" – אל"ף וה"א מקוצרות ובלא למ"ד, כגון תע' ב, א; פסח' י, ו; "א'ים", "א'יך" – כנ"ל ובלא ה"א (נדיר). כגון סוטה ז, ב; "אלהי" – בשילוב "א-ל", כגון ברכ' ז, ג.

כ"י אסמני לספרא: לרוב השם נכתב במלואו (x66), והקיצור (x19) נעשה בדרך כלל על ידי שילוב של "א-ל".

בכ"ו לתוספתא: השם נכתב בלא ה"א, כגון: "הודו לאלי האלים" (תע' ב, יז); "ואלים אמר לבהלני... חדל לך מאלהים" (שם, י).

בכ"ר לספרי: השם נכתב מלא. לפעמים נכתבה קו"ף במקום ה"א: "אלקי" (שמב, 393), "אלוק" (שנד, 416 – x2).⁸¹

ד. הצירוף א-ל:

הסופרים נהגו להימנע מכתובת צירוף זה בסוף שמות פרטיים. מקצתם הסתפקו בקיצור האל"ף: "ישראל", ומקצתם נהגו לשלב "א-ל": "שמואל". הדרך הנפוצה היא להשמיט את הלמ"ד ולכתוב אל"ף שלמה או קטועה כגון "ישמעא'", "גמליא'".⁸² ויש לציין, שהסופרים לא חששו לכתוב את הצירוף "י-ה" לא בראשי תיבות ושמות פרטיים (ראה להלן) ועוד פחות מזה בראשי שמות. הצירוף "א-ל" בראש תיבה אינו מצוי כל כך: אליעזר, אלעזר, אלא, אלו. אף כאן יש כמה כתבי-יד המשלבים את שתי האותיות: "אלעזר". ויש המסתפקים בקיטוע האל"ף: "אלא" (כך חמש פעמים בכ"ק למשנה).

ה. הצירוף י-ה:

כאן לא הקפידו הסופרים להימנע מכתובת הסיומת התיאופורית -יה. שמות אלו בדרך כלל אינם מקוצרים באבות הטקסטים של ספרות התנאים. הברדלי הכתיב המצויים בשמות אלו הם בין הסיום -יה ובין הסיום -יא:

נחוניא:נחוניא – במשנה 1:6, בתוספתא 7:1, בספרא 1:2.

עקביה:עקביא – במשנה 0:14, בתוספתא 8:7, בספרא 0:6.

80 י' ייבין, "על כתיבת שם 'אלהים' בכתבי-יד", עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 37-55.

81 בדפוס ראשון של המשנה (נאפולי רנ"ב) נדפס פעם אחת (?): "ה' שמויינו" (במקום: א-להינו. עיר' ג, ט). הסופר המיר את א-לוה ב"שם" ושמר על מבנה התנועות semoyenu. מעין זה אנו מוצאים אצל יהודי מרוקו את המבטא amolay (במקום adonay), בשעת תרגול ושינון של פסוקי מקרא וכיו"ב. ושמעתי זמרים ומקהלות בישראל השרים adonam, ואפשר שכך יש להסביר את הצורה "אפופי ישראל" ירוש' נדר' מ"ב ע"ג (x2), כדעת יסטרוב במילוננו, ובאכר במאמרו: REJ 35 (1897), pp. 116-117.

82 ופעמים שהסופר קטע את האל"ף אף באמצע תיבה (מסיבות טכניות כאן היא נדפסת כ-ע"ן), כגון: "ושועלין" (גיט' ה, ט); "העלה" (סוטה ב, ג). ודבר זה נמצא אף שלא לפני למ"ד: "עוסרין" (ע"ז ג, יא); "העבנים" (ביצה ד, ז).

חנניה:חנניא – במשנה 1:40, בתוספתא 5:35, ובספרא 0:20.

מנסייה:מנסיא – במשנה 1:0, בתוספתא 14:0, בספרא ליתא (?)

לכאורה, הכתיב באל"ף בא לעקוף את כתיבת הצירוף "י-ה", אולם אפשר לראות בו גם חלק מחילופי הכתיב של תיבות המסתיימות ב-a, כגון: עקיבה-עקיבא, חנינא-חנינה, (בן) קרחה-קרחא, עזרה-עזרא וכיו"ב. ושמות רבים נכתבים ב"י-ה" בלבד: זכריה (x28), עזריה (x120).

אפשר להבחין בכך ששמות זרים במובהק, ובמיוחד שמות מקומות נוטים להיכתב באל"ף:

קפודקיא – כך תמיד במשנה (x6) ובתוספתא (x4).

אנטוכיא – כך בספרי (x2), ובתוספתא (x3); ועוד פעם אחת "יה").

אספניא – כך תמיד במשנה (x1), ובתוספתא (x2) ובספרי (x1).

טבריא – כך במחצית ההיקריות בתוספתא (8:8 -יה), אבל במשנה תמיד (x6) -יה.

ו. ה' (=שם ה')

בכתב-היד שנבדקו לא נמצא השימוש הנפוץ בימינו באות ה"א (או דל"ת) לציון שם ה'.⁸³ לא חקרתי את ראשית הופעתו של נוהג זה, ואציין רק שמצאתיו בירושלמי הנדפס (לצד השימוש ביו"דין) ובדפוס ראשון של המשנה (נאפולי רנ"ב). בשניהם בא כתיב זה הן במובאות מקריאות הן בטופסי ברכות ותפילות, כגון בדפוס ראשון: "אומר נברך לה' אלהי ישראל... שנ': ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך" (ברכ' ז, ג). אפשר, שהשתמשו בה"א, משום שהיא מופיעה פעמים בשם הויה וגם משום שהיא קיצורו של בכינוי "השם". ראה להלן.

II. כינויים לה' בספרות התנאים

כאמור, כל שמות הקודש המשמשים במקרא חדלו לשמש בלשון התנאים, ואת מקומם תפסה רשימה ארוכה של כינויים. נזכיר אותם בקצרה.

1. שמים

כינוי זה נכתב לרוב במלואו (11:110). הוא משמש בעיקר בצירופים ידועים: "לשם שמים", "יראת שמים", "מלכות שמים", "בידי שמים" ועוד.

2. הקודש

כינוי זה נכתב לרוב בקיצור (74:31).

83 ואין לר' וייס ולקודמיו על מה להיסמך בפרשם מקומות שונים במקרא כאילו הסופרים השתמשו בה"א לציון שם ה' ובעקבות זאת צמחו טעויות, מעין: "לכו נא הגברים ועבדו את ה' כי אתה אתם מבקשים" (שמ' י, יא) = כי את ה' אתם (ר' וייס, חקרי מקרא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 50-51 ונספח בעמ' 53. ושם בביבליוגרפיה).

3. הקב"ה⁸⁴

כינוי זה נכתב כך, תמיד בקיצור בכל ספרות התנאים (x118).

4. המקום⁸⁵

זהו הכינוי הנפוץ ביותר בספרות התנאים (כ־600 פעמים). אלא שבכ"י מאוחרים ובדפוסים הוא הומר בכמה מקרים בכינוי "הקב"ה" (למשל: מכות ג, טז) בהשפעת ספרות האמוראים, שבהם "הקב"ה" שכיח מאוד (בבבלי כ־350, בירושלמי כ־180). כינוי זה נכתב במלואו במשנה, בספרא ובתוספתא (x155), אולם בספרי ובמכילתא הוא נכתב בשלוש דרכים:

מקור	מקום	מקום, מ'ק'ו'ם	מקו', מק'
ספרי	103	84	74
מכילתא	100	18	65

הנקודות והגרש שמעל לתיבה זו כוונתם לציין, שהיא משמשת במשמעות מיוחדת. לעתים נדירות באה התוספת "ברוך הוא", כגון מכות ג, טז (כך בכ"ק, בכ"פ ובכ"ל, שלא כבדפוסים: "הקב"ה").

5. אני והוא

שנינו במסכת סוכה ד, ד: "בכל יום מקיפים את המזבח פעם אחת ואומ': אנא (י'י') הושיעה נא אנא והושיעה נא, ר' יהודה (אומ'): אני והוא והושיעה נא אני והוא והושיעה נא". כך גורסים (אני והוא) גם כ"פ, כ"ל, אוטוגרף הרמב"ם למשנה וסדר מועד בכ"י תימני. אבל בדפוסים המשנה והבבלי: "אני והו". ופירש רש"י (סוכה מה ע"א). "אני והו בגימטריה אנא הויה (=78)⁸⁶ והם מן ע"ב שמות הנקובים בשלושה מקראות (שמ' יד, יט-כא)... ושלושתן בני ע"ב אותיות ומהן שם המפורש".

פירוש זה נתפשט בכל קהילות אשכנז⁸⁷ והגיע גם לקהילות אחרות, ועמו נתקבלה הגרסה "והו" (וְהוּ, וְהוּ). הגרסה "אני והוא" נתפרשה כפשוטה על דרך "עמו אֲנִי בְּצָרָה", כלומר אני וגם השכינה זקוקים לישועה. לרמב"ם פירוש מיוחד משלו: המתפלל פונה אל ה' ומזכיר לו מה שהבטיחנו בפסוק: "רְאוּ עֲתָה פִי אֲנִי אֲנִי הוּא..."

84 מונוגרפיה שלמה נתחברה על תפוצתו ושימושו של כינוי זה: Der Heilige 'הק' (ב"ה), S. Esh (Er, Sei Gepriesen), Leiden 1957, שם נידונים גם "הקודש", "המקום" ועוד. וראה ל' גינצבורג, גנזי שכתר, חלק ג, עמ' 253: הייב"ה. והעיר גינצבורג: "ולא נודע לי שימוש ר"ת כזה ממקום אחר. האם פירושו יי ברוך הוא?"

85 ראה מה שכתב בהרחבה י"א אפרתי "לבירור השימוש בכינוי 'המקום', שנתון אוניברסיטת בר-אילן, יג (תשל"ו), עמ' 107-124.

86 בספר שבלי הלקט נאמר, שיש מפרשים כך גם את הפתיחה "ובכן" בתפילות ראש השנה ויום הכפורים: "שם הוא שהאותיות שלו עולות למניין א"ני וה"ו" וראה אלבוגן, התפילה בישראל, ירושלים תש"ם, עמ' 164 והערה 30 (עמ' 439).

87 מעין זה נמצא גם בסידור רש"י, במחזור ויטרי, בשבלי הלקט ועוד.

אֲנִי הוּא... אֲנִי אֱמִית וְאַחִיָּה מִחֲצָתִי וְאֲנִי אֶרְפָּא" (דב' לב, לט). ורבים עסקו בפירוש ביטוי זה והעלו השערות שונות.⁸⁸ אלבק סבור, שכך הגו את השם המפורש. למעשה, זאת דעת בן-יהודה, שהקדיש לו ערך מיוחד במילונו (-והו) והאריך בהסברת הצורה המשוחזרת הזאת. יהודי אשכנז מנקדים "והו",⁸⁹ אבל יהודי תימן והספרדים: "והו" (בתפאל קדמונים, המאה הט"ז: "והוא").

6. השם

כינוי זה מצוי בצירופים מיוחדים בעלי זיקה למקרא: "חילול השם", "קדושת השם", "קללת השם", "שם המפורש", "שם המיוחד" ועוד. אנו נראה את שימושו האחרים, וננסה לעמוד על מקורו.

שם הויה נהגה, כאמור, כבר בזמן קדום בשם אדנות, אולם לאחר זמן, משעה שפסקו להגות גם את שם אדנות מחוץ לקונטקסט ליטורגי, אנו מוצאים את ההגייה (כתיבה) "השם". אין בידינו לקבוע בדיוק אימתי הוחל בנוהג זה, אבל העובדה שגם השומרונים הוגים את שם הויה: Šēma – כך הם הוגים לעולם גם במסגרת הליטורגית (בקריאת התורה ובתפילה) – מרמזת על ימי הבית השני.⁹⁰

מקורו של שימוש זה במקרא גופו, ובייחוד הפסוק בוי' כד, יא: "וַיִּקַּב בֶּן הָאִשָּׁה הַיִּשְׂרָאֵלִית אֶת הַשֵּׁם וַיִּקְלָל". וכן דב' כח, נח: "לִירָאָה אֶת הַשֵּׁם הַנִּכְבָּד". כבר ראינו, שבספרות התנאים כותבים הסופרים יוד"ין במקום שם הויה במובאות מקראיות ובטופסי ברכות ותפילות (וקוראים אדנות): "כגון... אף באנא יי הושיענא... ואנא יי הצליחה נא... והם לא ניעניעו אלא באנא יי הושיעה נא בלבד" (סוכה ג, ט). הביטוי "אנא יי" הוא פסוק בתהלים, פרק קיח (=חלק מתפילת "הלל", שבו מנענעים את הלולב). והנה אנו פוגשים ביטוי זה בתפילתו של כוהן גדול ביום הכיפורים, אבל בשינוי: "אנא השם עויתי פשעתי, אנא השם כפר נא לעוונות" (יומא ג, ח).⁹¹ ברור, שהתנא לא נתכוון לצטט בדיוק מה אמר הכוהן הגדול, שכן אין הוא רשאי לעשות כן. "השם" כאן פירושו "השם המפורש" (הגיית השם הויה באותיותיו). וכדברי המשנה: "במקדש אומ' את השם ככתובו ובמדינה בכינויו" (סוטה ז, ו). וכן נמצא כמה דפוסי משנה (ובכ"י אחדים, כגון כי"ל) ובסדר העבודה של כוהן גדול שבתפילת יום הכיפורים: "והכהנים והעם העומדים בעזרה בזמן ששומעין את השם המפורש יוצא בפי הכהן היו כורעין" (יומא ו, ב). ובכן, "השם" משמש בדיונים הלכתיים ואחרים בכינוי העוקף את שם ה', אבל לעולם לא ימצא בתפילות ובברכות גופן.

מכאן הוא הגיע לשימוש שבפינו: "ברוך השם", "בעזרת השם", "אם ירצה השם",

88 מקורות רבים הובאו בספרו של שם-טוב גאגין, כתר שם טוב, כרך ה, תש"ז, עמ' קיז-קכא. וראה ג' אלון, מחקרים, ב, ירושלים תשי"ט, עמ' 194-200; אפשטיין, מבוא, עמ' 276-277.

89 כך ניקד יעב"ץ בסידורו "בית יעקב", וכן ניקד ר' וולף היידנהיים במחזורו.

90 ז' בן-חיים, שם (לעיל הערה 78), עמ' 147-149.

91 וידועה הגרסה שבראשונה הוא אומר "אנא השם", ובשנייה "אנא בשם" ראה על כך ג' אלון, מחקרים, ב, עמ' 194-200; שם טוב גאגין, כתר שם טוב, כרך ו, תשט"ז, עמ' 389-391.

"ירחם השם".⁹² ונראה לי, שהאות ה' מתאימה גם לכך, שכן היא נתפסת כקיצור של "השם".

עדות קדומה

פאלימפססט מינכן⁹³ מן המאה השביעית מציג לפנינו את חוליית הביניים שבין מגילות קומראן מכאן לכתב־היד של המאה השמינית מכאן. שם "הויה" נכתב בו פעם אחת "[יה]וה", ושבע פעמים: "יִיִיִי". זה מחזק את אשר אמרנו בראשית דברינו, שאותן ארבע נקודות בכתב קומראן הן הן מקור ארבע היו"דין.

השם "אלהים" נכתב כ־12 פעמים כך: אהי, אהיך, איך, אינו. ולידם: אלהי, אלוה, אלוהיך. סימן השילוב והקיצור של "אל (אלה)"⁹⁴ מצוי גם בשריד של פיוט, שנמצא בבית הכנסת של דורא אירופוס (המאה השלישית) ובקטע גניזה קדום של פיוט בניקוד ארץ־ישראלי.⁹⁵

2. האפולוגיה בלשון חכמים

הפונולוגיה והמורפולוגיה של כל לשון משלימות זו את זו ומתפרנסות זו מזו, ועל כן נראה לנו, שלתועלת מחקר לשון חז"ל יש מקום להציג תיאורים פונולוגיים ולו גם חלקיים, המבוססים על קורפוס מצומצם ועל מקצת מן המסורות. מחקרנו מבוסס בעיקרו על המשנה⁹⁶ על פי אבות הטקסטים שלה, אולם לא נימנע מלדלות עדויות מחיבורים אחרים וממסורות אחרות (שבכתב ושבעל־פה), קדומות ומאוחרות, ככל שידנו מגעת, כדי לתמוך בצורות משנאיות נדירות או בגרסאות מעטות של כתב־יד אחד וכיו"ב. לענייננו יש חשיבות מיוחדת לסיוע זה, שכן לעתים קיים חשש לטשטוש הגבולות שבין תופעה גרפית מקרית (האפולוגרפיה) ובין תופעה פונטית (האפולוגיה).⁹⁷ אמנם גם האפולוגיה שחלה בקטגוריה דקדוקית מסוימת אפשר לה שתתבטא למעשה באותו קורפוס או באותו כתב־יד רק בדוגמות אחדות או אף בדוגמה אחת בלבד מכלל הדוגמות, משום שהכתיב שמרני מאוד מטבעו ואינו מגלה לנו אלא טפח זעיר מן

92 והצורה המצויה בפי העם (בשירה ובחזנות) – adoshem, אפשר שהיא משלבת שני יסודות: ado(nay) + (ha)shem. ואף כאן מטרתה לשמור על מבנה ההבהרות (והתנועות) של שם אדנות.

93 ראה בית־אריה, פאלימפססט.

94 תיאור מפורט ומדויק של הצורה תמצא במאמרו של י' ייבין, כתיבת שם

95 הפרטים מצויים במאמריהם של מ' בית־אריה, פלימפססט, ושל ייבין, כתיבת שם.

96 הסעיף העוסק בשימוט הגאים בספרו של סגל (דקדוק, עמ' 39–40) לקוי מיסודו, שכן הוא כורך יחד תופעות מקטגוריות שונות ומציע הסברים מפוקפקים. כל זה לבד מן המגרעת הכללית של הספר – הוא נסמך על הדפוסים.

97 וכך יש לתקן את הכותרת "הפולוגרפיה" אצל אפשטין, מבוא, עמ' 1212, שכן לא כל הדוגמות שם הן ממין אחד.

השינויים שחלו בתחום ההגייה. אבל גם אפשר, שמיעוט הדוגמות הוא פרי תיקוניהם של מעתיקים בתקופה קדומה, וידוע שגם הקדומים שבכתבי היד אינם נקיים משיבושים ומתיקונים.

1. פועלי פה"פ מ'

ספרי דקדוק המקרא⁹⁸ מציעים שתיים-שלוש דוגמות לתופעת ההאפולוגיה בפועלי פ"מ,⁹⁹ והמפורסמת שבהן היא: "אם מֵאֵן אֶתָּה" > "אם מֵמָאֵן אֶתָּה" (שמ' ז, כז; ט, ב; י, ד; יר' לח, כא).¹⁰⁰ ויש שצירפו לה גם את הצורה "הֵמָאֵן"¹⁰¹ > *הֵמָאֵן (יר' יג, י). על הדוגמות האלה ראה להלן.

א. מהר > ממהר

"מהר לשמוע ומהר לאבד... מהר לשמוע וקשה לאבד... קשה לשמוע ומהר לאבד" (אב' ה, יב). כך ברוב הדפוסים, ברוב סידורי אירופה (אשכנז, ספרד ואיטליה) שבכתבי-יד, בכ"י מינכן לתלמוד ובשני קטעי-גניזה. ואולם בכל אבות הטקסטים למשנה (כי"ק, כי"פ, כי"ל, רמב"ם-ששון, שמונה קטעי גניזה) ובמשניות תימניות ובתכלאלים:¹⁰² "ממהר" (x4). ובכן, הגרסה "ממהר לשמוע\לאבד" נהירה לנו, והיא על דרך "וממהר הָאֱלֹהִים לַעֲשׂוֹתוֹ" (בר' מא, לה); "שהאשה ממהרת לבוא לפני האיש" (נידה ה, ט). לכאורה, גם המבנה "מהר לשמוע\לאבד", דהיינו תואר + לפעול, הולם את מאמרנו, שהרי לידו משמש "קשה לשמוע\לאבד". רד"ק סבור שזהו תואר: "והתואר קרוב וממהר מאד (צפ' א, יד) בפלס וְשִׁבַּח אֲנִי (קה' ד, ב), אם מֵאֵן אֶתָּה (שמ' ט, ב)". אולם הצורה "מהר" לא נמצאת עוד בספרות התנאים,¹⁰³ ואילו במקרא היא משמשת תואר הפועל (ליד "[ב]מהרה"), חוץ מדוגמה מסופקת אחת: "קרוב יום ה' הגדול קרוב וממהר מאד" (צפ' א, יד). וכבר הציעו לראות בה האפולוגיה: *וממהר < ומהר.¹⁰⁴ וראוי להשוות לשימוש בפסוקנו את יר' מח, טז: "קרוב אֵיד מוֹאֵב לָבוֹא וְרָעָתוֹ מִהָרָה מְאֹד".

98 ראה למשל: גזניוס-קאוטש, דקדוק, עמ' 143; באואר וליאנדר, עמ' 217.

99 ברגשטרסר מעדיף להסביר את רוב הדוגמות כהאפולוגרפיה (ומקצתן – כטעויות מעתיקים) ולכן היינו מצפים לדגש במ"ם (!?). ראה דקדוק, עמ' 200–203.

100 ז' בן-חיים הפנה אותי במכתבו (מיום י"ז בסיוון תשמ"ג), שהוא חולק על הסברו השנון של ברוקלמן, שראה בה מקרה של האפולוגיה. לדעתו, הצורה "מאן" היא בינוני של הקל, והביא ראיה מהסורית (עואנ"ש, ה, עמ' 14).

101 ברוקלמן אף הציע לתקן את הניקוד: הֵמָאֵן. ראה ברגשטרסר, שם.

102 זיהוי כתבי-היד ודיון רחב תמצא בספרי, לשונה, עמ' 266.

103 השורש "מהר" נדיר בספרות התנאים: שימוש מועט בבניין פיעל, ודוגמות אחדות של "במהרה" (במשנה שלוש מתוך ארבע הדוגמות הן מתוך מאמרים שנספחו למשנה).

104 ראה באואר וליאנדר, עמ' 217. מעניינת ההקבלה שהביא רד"ק לדוגמה זו (ספר השרשים, ערך מהר): "והתואר קרוב וממהר מאד בפלס וְשִׁבַּח אֲנִי (קה' ד, יב), אם מֵאֵן אֶתָּה (שמ' ז, כב)".

נראה לנו, שאף במשנתנו: ממהר < מהר. כיוון שהצורה "מהר" לא הובנה כבינוני – ובמקביל ל"קשה" אנו מצפים לתואר¹⁰⁵ – היא הומרה בכמה דפוסים ב"מִהִיר".¹⁰⁶ זאת הגרסה במשניות נאפולי רנ"ב, במשניות "קב ונקי" (על פי "אוצר לשון המשנה" של קאסובסקי) ובסידור "עבודת-ישראל" לר"י בער. וכן הביא יאסטרוב את מאמרנו בערך "מִהִיר, מהיר".

ב. מועט > ממועט

במקרא מצוי רק התואר "מִעֵט" (המשמש גם תיאור פועל), אולם בספרות חז"ל אנו מוצאים במקומו שלוש צורות חדשות: "מעוט", "מועט", "ממועט". תפוצתן משתנה מכתב-יד לכתב-יד, ואנו נעסוק רק בשתי הצורות האחרונות. בדפוס המשנה נמצא רק את הצורה הקצרה "מועט" (x33), אבל אין ספק, שהמעתיקים והמדפיסים השליטו כאן את הצורה של התלמוד הבבלי ודחקו את הצורה "ממועט" שבירושלמי ובכתב-יד של המשנה (= כ-75% מהמקרים. ועמה משמשת הצורה "מעוט"). מקובל להסביר את הצורה הקצרה כפרי האפולוגיה:¹⁰⁷ ממועט < מועט.¹⁰⁸ עם גילוייה של הצורה "מועט" במגילות מדבר יהודה (x3) שיערו החוקרים, ש"מועט" (לפחות זו שבמגילות?) משקפת משקל אחר – וריאנטה פונולוגית-מורפולוגית של מִעֵט.¹⁰⁹

ג. מושכנים > ממושכנים

"היו ממושכנין בכתובת אשתו" (פאה ח, ח). כך בכי"פ, בכי"ל ועוד. בכי"ק: "מושכנים". והוספה מ"ם (בראש השורה). כיוון שהצורה חסרת המ"ם מתועדת לפי שעה רק בכ"י אחד ורק בדוגמה אחת, אין היא יוצאת מכלל ספק האפולוגרפיה: "היתה לו שדה משכנת" (שבו' י, ו) – כך בכי"ק, אך בכי"פ ובכי"ל: "ממושכנת".

105 הנה הערתו של רשב"ץ בפירושו לאבות: "מהר שם התואר על משקל קשה לאבד ואינו כמו מהר קח את הלבוש שהוא ציווי. ובמשניות גרסינן ממהר והוא בינוני מבניין הדגוש". מילונו של בן-יהודה הרחיק לכת ביצרו ערך חדש (על סמך דברי רשב"ץ): מִהִיר = תואר על משקל זקן. ובדרכו הלך אבן-שושן במילונו.

106 תואר זה מזדמן ארבע פעמים במקרא (סופר מהיר, איש מהיר, מִהִיר צדק), אך שימושו והוראתו שונים זה מזה. ראה במילונים המקראיים.

107 ג' הנמן משער, שהיו שני משקלים שונים זה מזה "בין שהיו כן עד שלא נפסק הדיבור העברי ובין משנפסק נולדו" (צורות, עמ' 209). ראה פירוט חילופי הנוסח ודיון בספרי, לשונה, עמ' 238-239. וראה מה שהעלה ש' נאה, הערות, עמ' 284-286. ואשר למצב בתלמוד הבבלי, ראה ברויאר, העברית, עמ' 140-141.

108 ברגשטרסר (דקדוק, עמ' 200-203) ואחרים מפרשים כך את הצורה: "ממושך ומורֵט" (יש' יח, ב; ז) > *וממורט.

109 מ' בר-אשר, כתיבים, עמ' 191-192.

ד. משמשת > ממשמשת

"שאחת טוחנת ואחת משמשת" (טהר' ז, ד) – כך בדפוס וילנא ובכ"פ. אבל בכ"ק, בכ"ל ובנאפולי רנ"ב: "ממשמשת".¹¹⁰ אף כאן אפשר להציע הסבר אחר: "משמשת" היא גרסה עניינית אחרת (בינוני של פיעל מהפועל "שמש"); "אין משמשין את בני המעים" (תוס' שבת ג' ו, ו, ליברמן, מועד 12) – כך לפי כ"י וינה (בכ"י ערפורט: "מושחין"). ליברמן השווה לה את המאמר "סכין וממשמשין בבני מעיים" (שבת כב, ו).¹¹¹

2. פועלי ע"ע

בגזרת ע"ע מרובות הצורות בעבר ובבינוני של הקל, שבהן נוצרו תנאים לצמיחת האפולוגיה, דהיינו בצורות שבהן עה"פ שוואית נוצר מפגש בין שני העיצורים הזהים, ואחד מהם עשוי לנשול. ומכל מקום לא מצינו תופעה זו מתרחשת במשנה אלא בשני שורשים (כפף, צנן), ומפני מיעוט הדוגמות אנו נמנה גם את אלה הידועות לנו ממקורות אחרים.

ראוי לציין, שלפי עדות כתבי־היד המנוקדים של המשנה ולפי מסורות העדות ברור מעל לכל ספק, שאמנם חלה כאן האפולוגיה ולא אסימילציה, הרגילה בגזרה זו בתנאים אחרים ומצמיחה מכפל בלה"פ. "כופין", "צונין" – ללא מכפל בלה"פ.¹¹²

א. כופין > *כופפין¹¹³

בפועל "כפף" פעלה האפולוגיה בכל התבניות ובכל דוגמותיהן בעלות התנאים המתאימים שנזדמנו במשנה: "כופין אותו עד שיאמר רוצה אני" (ער' ה, ו) – וכן בכל מקום במשנה (x15); כּוּפָה > *כופפה – "כופה לעשות בצמר" (כת' ה, ה).

שתי הצורות האלה נשתמרו גם בדפוסים, משום שנתפסו כפעלים מגזרת ל"י, כפי שמוכח מצורת היחיד ללא כינויים שבדפוסים: "שהוא כופה את עבדו ואינו כופה את אשתו" (נזיר ט, א), אבל בכ"ק, בכ"פ, בכ"ל ועוד: "כופף". ואף צורת המקור, שנשתמרה גם בדפוסים, תוכיח שמדובר בע"ע: "כדי לכוף ראשן" (נידה ו, יב); "אינו יכול לכוּפֵן" (ב"מ ז, א). כי"ק מנקד: "לְכוּפֵן". פשוט היה להסביר גם צורה זו כפרי

110 ג' הנמן, צורות, עמ' 193.

111 אמנם כל כתבי־היד החשובים גורסים: "ומתמשין", אך מעניינת התוספת בין השיטין של סדר מועד תימני, שפרסם ש' מורג, דברי מבוא, עמ' טז: "ומשמשין בבני מעים, ובפנים גורס כתב־היד: ומתמשין" (ובהמשך ליתא, כשאר כה").

112 דבר זה אמור כנגד הסברו של אפשטיין (מבוא, עמ' 1242) שלפיו חלה כאן הידמות רגילה ובעקבותיה נכפלה לה"פ: "צונין".

113 ראה את דיונו המקיף של ג' הנמן על היחסים הצורניים והסמנטיים שבין "כפף-כפה-הפך", דברים, עמ' 19 ואילך; צורות, עמ' 290 ובייחוד הערה 126.

האפלולוגיה: > *לכופפן. אולם הפרדיגמה המלאה של פועל זה ושל פועלי ע"ע בבניין קל בכלל מלמדת, שבצורות העתיד והמקור הם נוטים על דרך יסב, לִסְב, ולא על דרך השלמים. והוא הדין לצורה לקוצן (מק' י, ה. בדפוסים: "לקצוץ"). כי"ק מנקד: "לְקוֹצֵן" (הנו"ן על גרד – > לקצוץ\לקוצצן?).

ב. צוּנִין > * צוּנְנִין

"מחמים לו מים חמים ומטילים לתוך הצוננים בשביל שתפוג צינתם" (יומא ג, ה). כך לפי כי"ק. בכי"פ: "הצונין"; "המיחם שפינהו לא יתן בתוכו צונין בשביל שיחמו" (שבת ג, ה, לפי כי"ק וכי"פ). וכן עוד 13 פעמים במשנה כותבים ומנקדים כי"ק וכי"פ: "צוּנִים\צוּנִין". וכן בכתכ"יד רבים אחרים ובמסורת הבבלי, וכל זאת שלא כדפוסים, שבהם הכתיב (החסר) והניקוד בכל הדוגמות שבמשנה ובמקורות אחרים הן "צוּנִין", דהיינו צורת יחיד, אף במאמרים (כשני הנ"ל) שההקשר מלמד במפורש על צורת רבים.¹¹⁴ אף צורות היחיד והיחידה, שבהן אין תנאים להאפלולוגיה, מזדמנות במשנה: "מחם לחם מצוּנִין לצוּנִין מחם לצוּנִין... מצוּנִין לחם" (מכש' ה, י, על פי כי"ק); "מן החמה על הצוּנִינָה ומן הצוּנִינָה על החמה" (דמאי ה, ג, על פי כי"פ). והנה דוגמה מכה"י המנוקד של הספרא: "אל תשתה צוּנִים" (ספרא עט ע"ד) – שלוש פעמים הנו"ן בחיריק.

ואוסיף הקבלה מעניינת ממקור ארץ-ישראלי: "שכל העולם רותח והמעיינות צונים... שכל העולם צונן והמעיינות פושרין" (בר"ר י, ח 48). כנגד מקור בבלי: "כל העולם כולו רותח ומעינות צוננין... כל העולם כולו צונן ומעינות רותחין" (פסח' צד ע"ב).¹¹⁵

ג. עוֹמוֹת > עוֹמָמוֹת

"גחלי יכול עוֹמוֹת תל' לו' אש" (ספרא, פא ע"א).¹¹⁶ בדפוסים ובכ"י וטיקן 31: "עוֹמָמוֹת".

ד. גוּלִים > גוּלָּלִים

"אין מדלגין בתורה... שאין גולים ספר תורה ברבים" (ירוש' מג' ע"ה ע"ב, ועוד מקבילות בירושלמי). אבל במסכת סופרים יא, ג (היגער, עמ' 218): "ואין מדלגין בתורה לפי שגוללין נביא ברבים ואין גוללין ספר תורה ברבים".¹¹⁷

¹¹⁴ אפשטיין, מבוא, עמ' 1242. וראה את בירורו של ח' ילון, עם מובאות ממקורות אחרים: מבוא, עמ' 25-26, 63. על החומר המלא מכי"פ ראה אצל ג' הנמן, צורות, עמ' 290-291.

¹¹⁵ וראה עוד ברויאר, העברית, עמ' 141-142.

¹¹⁶ פורת, ל"ח, עמ' 118.

¹¹⁷ ש' ליברמן, תו"כ מועד, עמ' 1193.

ה. גוֹזִין > גוֹזִין

בספרות התנאים מצויה הצורה המלאה "גוזין": "קרוזין בכפר חנניה גוזין בדמשק" (בר"ר פו, ה; תיאודור-אלבק 1058 לפי וטיקן 30 ועוד).¹¹⁸
 "ואין גוזין אותה במספרים" (תשובות הגאונים, גינצברג, גיאניקה, עמ' 222).¹¹⁹

ו. חוֹשִׁין > חוששין

בספרות התנאים תמיד מלא, כגון: "חוששין אנו שמא" (מכש' א, ד; א, ו).
 "א' להם חושינו מדשמואל... אלא חושינו שמא באבטי" (חג' יד ע"ב = קטע גניזה (T-S f2, 204).
 "חושין" (הלכות פסוקות, כ"י ששון 263, עמ' 132 א); "אין חושין לגיעולי נבלה וטרפה" (תשובות הגאונים, גינצברג, גיאניקה, עמ' 224).
 "חושינו" (= חוששין אנו) (הלכות פסוקות, כ"י ששון 263, עמ' 136 ב, 153 ב); "חושינו" (הלכות גדולות, כ"י פריס Heb 1402, עמ' 20 א).¹²⁰

3. מילות

חוקרי לשון המקרא הראו פסוקים במקרא, שבהם משמשות "בית" ו"פתח" בהוראת "בבית",¹²¹ "בפתח",¹²² ופירשום כפרי האפלולוגיה.¹²³ חוקרים אחרים הציעו לראות בצורות אלה תוארי פועל,¹²⁴ שסופיותיהם נשלו, אולם העובדה שתופעה זו מצויה בעיקר בשתי המילים הנ"ל, הפותחות בעיצור שפתי, מלמדת שיש להעדיף את ההסבר הראשון.¹²⁵

א. בית > בבית

ראוי לציין, שלתיבה "בית" נמצאו חילופים רבים במקרא המסורתי גופו ובינו לבין הנוסח השומרוני ומגילות מדבר-יהודה.
 1. שבע פעמים גורס ספר דברי-הימים "בבית" במקום "בית" שבפסוקים המקבילים

118 דוגמה זו והדוגמות שלהלן מהלכות פסוקות ומהלכות גדולות הן על-פי י' ייבין, מסורת, עמ' 521.

119 דוגמה זו וחברתה מספרות הגאונים הן על-פי א' פורת, ל"ח, עמ' 69.

120 וראה ש' מורג, "חושינו = חוששים אנו", לשוננו, מז (תשמ"ג), עמ' 291-292.

121 וכבר עמדו על כך פרשנינו בימה"ב במקומות רבים. ראה, למשל, רד"ק למיכה ו, י וכן מל"ב יב, יא.

122 למשל, באור וליאנדר, דקדוק, עמ' 217. ברגשטרסר (דקדוק, עמ' 203) מעדיף לשער, שכאן פעלה דיסימילציה, אבל אפשר לראות בהאפלולוגיה מקרה של דיסימילציה או תופעה קרובה.

123 גזניוס (דקדוק, עמ' 373) מציין, שהאקוזטיב מתקשר עם שם העצם ביחסת הגניטיב בלי ב"ת, אבל הוא עצמו מוסיף, שהתופעה מתגלה בעיקר במילים "פתח" ו"בית" בשל הקושי הפונטי.

124 י' בלאו, תורת ההגה, עמ' 35. ויש להוסיף, שאין זה מקרה, כנראה, שהדוגמות המרובות של "בית" (ושל "פתח") הן בצורת הנסמך.

בנביאים ראשונים. וכנגד זאת: ארבע פעמים גורס דברי הימים "בית" במקום "בבית" שבפסוקים המקבילים בנביאים ראשונים.

2. פעמיים גורסת המסורה כתיב "בבית" וקרי "בית": "וַיִּתְּנֵהוּ בְּבֵית הַפְּקֻדֹת" (יר' נב, יא. קרי: בֵּית); "הַמִּפְקָדִים בְּבֵית ה'" (מל"ב כב, ה; קרי: "בֵּית") \ דבהי"ב לד, י: "בְּבֵית", והמסורה מעירה: "ד' בלישנא סבירין בבית" (שמ' ח, כ; מל"ב ב, ג; י, כט).

3 בר' כד, כג ("הִישׁ בֵּית אֲבִיךָ מָקוֹם לָנוּ לָלִין") גורס השומרוני: "בבית".
4. ביש' לז, לח ("וַיְהִי הוּא מִשְׁתַּחֲוֶה בֵּית נִסְרָךְ") גורסת המגילה השלמה: "בבית". וביש' ה, ח ("בֵּית בְּבֵית שָׁדָה בְּשָׁדָה") גורסת המגילה השלמה: "בית בית שדה בשדה".¹²⁵ פרופ' קוטשר ז"ל העיר לחילוף הראשון במגילת ישעיהו: "במקרא מצויה הרבה צורת המסורה כלומר חסר ב"ית לפני 'בית'. בלשון חז"ל אין למצוא כמות זה" (ההדגשה שלי, ש"ש).¹²⁶ ואולם אגב עיסוקי בכי"ק העליתי את הדוגמות האלה:

עיר' ח, ד: "הנותן את עירובו בבית שער... בבית התבן בבית הבקר בבית העצים בבית האוצרות הרי זה עירוב". כי"ק גורס: "בבית... בית... בית... בית... בית". וה"א נתלתה בכל ארבע המילים.

כת' יא, ב-ג: "מוכרת שלא בבית דין... שלא בבית דין... אלא בבית דין". ועוד ארבע פעמים – סך הכול שבע פעמים. כי"ק גורס שבע פעמים "בית", וה"א נתלתה בכולן.

סנה' א, ה: "אלא בבית דין של שבעים ואחד". כי"ק גורס "בית". וה"א נתלתה. שבו' ה, ב: "עד שיכפור בו בבית דין". כי"ק גורס "בית", וה"א נתלתה. הסבר אחר להשמטת הבי"ת יכול לעלות מן הכתיבים "אבית\אבבית" (=בבית), שנמצאו פה ושם בספרות התנאים והאמוראים,¹²⁷ כגון: "ומניחו אבית אגף" (תוס' עיר' ח, יג = כי"ע, כי"ו).¹²⁸ בקטע גניזה: "בבית"; "אבבית נפש היא מטמה" (ספרא פה ע"א) בכ"י וטיקן: "אבית". ופעמים שהסופר פירק את התיבה לשניים, כגון: "אב בית הסתרים" (ספרא, פינקלשטיין שכו); "דבר שהוא אב בית נפש" (ירוש' יומא מד ע"ד). ז' בן-חיים משער,¹²⁹ שבי"ת השימוש הייתה הגויה על דרך השומרונית (אב), ובבואה לפני הגה שפתי היא נטמעה בו: בבית < אבבית < אָבִית. לפי זה יכולנו לומר, שהצורה "בית" (במקום "בבית") מכוונת להגייה הנ"ל, אלא שהכתיב שמרני, והאל"ף לא נכתבה.

¹²⁵ י' קוטשר מעיר: "שגיאה מיכנית. בי"ת אחת במקום שתיים". הלשון, עמ' 305.

¹²⁶ הלשון, עמ' 314. וכבר רשם אפשטיין דוגמות לתופעה זו, מבוא, עמ' 1258.

¹²⁷ אפשטיין, מבוא, עמ' 1258-1259. ושם העיר על צורות דומות בפניקית. וראה עוד קוטשר, לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 16; לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 108. ושם ציין מקבילה בפניקית.

¹²⁸ ח' נתן (מסורת, עמ' 284) אספה את החומר מכי"ע. ברובם גורס כי"ו כמו הדפוס: בבית.

¹²⁹ לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 277.

ב. בל > בבל

פאה ו, ד: "מפני שהוא בבל תשוב". וכך בכי"פ, אבל בכי"ק ובכי"ל: "בל".
 שם: "כל שהוא בבל תשוב שכחה". וכך בכי"פ, אבל בכי"ק ובכי"ל: "בל".
 שם: "ושאינו בבל תשוב אינו שכחה". בכי"ק, בכי"פ ובכי"ל: "בל".
 פסח' ג, ג: "שמוזהרים עליו בבל יראה ובבל ימצא". בכי"פ: "בבל... ובל"; בכי"ק
 ובכי"ל: "בל... בל".

שם, ט: "הראשון אסור בבל יראה ובבל ימצא". וכך בכי"ל. אבל בכי"פ: "בבל... בל".
 ובכי"ק: "בל (בי"ת תלויה)... ובל".

יב' ד, יג: "כל שאר בשר שהוא בלא יבוא". וכך בכי"פ ובכי"ל. אבל בכי"ק: "בל".
 נדר' ב, א: "הרי זה בלא יחל דברו". וכך בכי"פ. אבל בכי"ק ובכי"ל: "בל".
 שם ז, ט: "ולאחר הפסח בלא יחל דברו". במשניות שבבבל: "בבל"; כי"ק, כי"פ, כי"ל
 ומשניות שבירושלמי: "בל".

התיבה "בל" מצויה במקרא 63 פעמים,¹³⁰ אך לא בתורה ולא בנביאים ראשונים.
 במשנה היא מצויה כ-20 פעמים בדפוסים (בכתבי-יד יוטר!), אך לא בשימוש כללי
 כמילת שלילה לאיסור ולאזהרה, אלא כמונח טכני לציון לאו המנוסח בתורה בלשון
 "לא (תפעל)", כגון: "כִּי תִקְצֹר קִצְיֶךָ בְּשָׂדֶךָ וְשָׂכַחְתָּ עֹמֶר בְּשָׂדֶךָ לֹא תָשׁוּב לְקַחְתּוֹ" (דב'
 כד, יט); "אִישׁ כִּי יֵדֵר נֶדֶר... לֹא יִחַל דְּבָרוֹ" (במ' ל, ג); "לֹא יָבֹא מִמֶּזֶר בְּקֶהֱל ה' גַּם דֹּר
 עֲשִׂירֵי לֹא יָבֹא לוֹ בְּקֶהֱל ה'" (דב' כג, ג).¹³¹ בי"ת זו הבאה לפני "בל (...)" בדפוסים
 ובבבלי מקוימת גם כמונח הכללי "לא תעשה". ברוב המקרים של המקרים (בכתבי-יד
 כמעט בכולם) הנוסח הוא: "(עובר) בלא תעשה". השווה: "הרי זה בלא תעשה" (זב' יד,
 ב) – לפי כי"ק וכי"פ.

"הרי זה בל יחל דברו" (נדר' ב, א) – לפי כי"ק וכי"ל. המשמעות היא: הרי זה ב(סוג)
 קטגוריה של) לא-תעשה\בל יחל דברו. בכתבי היד פעלה האפולוגיה: בבל < בל.
 בכי"ק בעשר דוגמות (=כולן), בכי"ל בשבע דוגמות (כנגד שתיים "בבל"), ובכי"פ
 בארבע דוגמות (כנגד ארבע "בבל"). מצב זה משתקף גם בספרא, כ"י פינקלשטיין.
 ועתה אמנה את הדוגמות שהעליתי: אחרי מות שא, ו: "אחיך באל יבוא ואין משה בבל
 יבוא או אחיך בבל יבוא ואין הבנים בלא יבוא". אבל בפינקלשטיין, שלז: "בל... בל...
 בל... בל".

נדבה שיב, ד: "יהוא בבל תקטירו חמץ... לא יהו בבל תקטירו חמץ". אבל בפינקלשטיין,
 נ: "בל... בל".

נדבה שיב, ו: "הא כל שיש ממנו לאשים הרי הוא בבל תקטירו". אבל בפינקלשטיין,
 נ: "בל", ונתלתה בי"ת.

130 בעיקר בישעיהו (x21), בתהלים ובמשלי (x9). וכן מצויה התיבה בבן-סירא (x2) ובמגילות מדבר-
 יהודה (x11). וראה בקונקורדנציה של Kuhn.

131 שים לב, שבמשנה יבוא "בל תפעל/יפעל" בהתאם לגוף של הפועל שבפסוק המתאים.

בפינקלשטיין, שנד: "שאינן בכל תותיר... שהן בכל תותיר". בגיליון: "בבל". וטיקן 31 (עמ' 151) גורס: "בבל... בבל".

מ"צ סגל שיער במהדורה האנגלית של ספרו,¹³² ש"בל, בבל" אינן צורות דקדוקיות מקוריות אלא פרי קיצור של מעתיקים: בלא < בל' < בל. הוא לא פירש מה הניעו לשער כן ועל מה יש לו להיסמך. והנה להפתעתנו גם א' בנדויד¹³³ העלה השערה זו. כיוון שהפסוקים מדברים תמיד בלשון "לא תעשה", שואל בנדויד, מאין ה"בל" שבמשנה? והוא משיב: "אולי אין זה אלא קיצור של 'בלא', 'בל(א)' תעשה". המצב בכתבי היד אינו מאשש השערה זו, שכן כתבי-היד הם הגורסים "(ב)בבל" גם כנגד כמה פעמים "בלא" שבדפוסים. זאת ועוד: המונח "(ב)לא תעשה" מופיע כך תמיד גם בכתבי-יד.¹³⁴ ואם כן, מצינו שמקוימת הבחנה ברורה בין הלאו הכללי "לא תעשה" ובין הלוואים המפורשים "בל יחל, בל תוסיף" וכו'. פרשת החילופים בין ספרי ארץ ישראל לספרי בבל ובין כתבי-יד לדפוסים בניסוח מצוות עשה ולא תעשה לסוגיהם היא מורכבת וטעונה בירור מקיף שבעיקרו הוא מחוץ למישור הלשוני.¹³⁵

ג. בת (אחת) > בבת

שבת י, ב: "מפני שלא עשה מלאכתו בבת אחת". כך גם בכי"פ ובכי"ל. בכי"ק: "בת", והוספה בי"ת זעירה.

סוכה ד, ט: "כדי שיהיו שניהם כלים בבת אחת". כך גם בכי"ל. אבל בכי"פ: "בת". ובכי"ק: "בת", והוספה בי"ת זעירה.

חול' ב, ג: "התיז את הראש בבת אחת פסולה". כך גם בכי"ל. אבל בכי"פ: "בת"; בכי"ק: "בבת". "בת" על גרד בסוף שורה (בת\בבת).

שם: "היה שוחט והתיז שני ראשין בבת אחת". כך גם בכי"ל. בכי"פ: "בת". בכי"ק: "כאחת".¹³⁶

המובאה השישית של קוסובסקי מפרה ד, ב היא על פי דפוס פראג תמח, ואילו בדפוסים אחרים ובכתבי-היד: "או ששרף שתיים בגת אחת".¹³⁷ גם בדפוסים מצאתי חילופים כאלה:

132 לשון המשנה, עמ' 224. ולא מצאתי דברים אלה במהדורתו העברית.

133 לשון, חלק א', עמ' 177.

134 החריג היחיד במשנה שנזדמן לי עד כה הוא בהור' ב, ד: "ומביאין אשם תלוי על עשה ועל לא תעשה שבנידה... ובמצות לא תעשה לא תבוא אל הנידה". כך בכי"פ (ובהמשך: "אל תבוא"); אבל כי"ל: "ומצוה בלא תעשה" (ובהמשך: "אל תבוא") וכי"ק: "ומצות בל תעשה" (ובהמשך: "אל תבוא").

135 השווה אפשטיין, מבוא, עמ' 489-490.

136 השווה חול' ב, ב: "השוחט שני ראשים כאחת שחיטתו כשרה". כך גם בכי"ק ובכי"פ.

137 והשווה תוס' פרה ד, ח: "אין שורפין שתי פרות בבת אחת". כך בדפוס ובכי"י וינה, אבל בכי" ערפורט: "בגת אחת". ראה ש' ליברמן, תוספת ראשונים, חלק ג', עמ' 227.

בספרא פא ע"ג: "אין שוחטין שני ראשים בבת אחת". בקטע גניזה אוקספורד Heb. d. 54: "כאחת"; במהדורת פינקלשטיין, שצג: "בת אחת".

שם, פב ע"ג: "והזורקו בבת ראש". בקטע גניזה: "בת ראש".¹³⁸

ירוש' שבת ב ע"ג: "שלא עשה מלאכתן בבת אחת הא... בבת אחת חייב... בבת אחת פטור". בשרידי ירושלמי, גינצבורג, 65: "בת אחת" (שלוש פעמים).
ירוש' שק' מח ע"ד: "נזקין לו בת ראש". אבל בדף סח ע"ד ובבבלי יומא לח ע"א: "בבת ראש"; בכי"מ: "בבת אחת".

על האטימולוגיה של "בת (אחת)" נחלקו החוקרים. א"ה וייס משער,¹³⁹ שהוראתה העיקרית היא: "[ב]מידה אחת", ובחרו בתיבה זו כיוון שרצו להשתמש בפסוק "עשרת צמדי כרם יעשו בת-אחת" (יש' ה, י), והרחיבו את שימושה על כל הנעשה בזמן אחד. וכן פירש לוי במילונו. י' איתן הציע להקביל את "בת" ל-battatan האכדית (=בהחלט) מן הפועל "גזר", "החליט". ופירושו: at once < in one cut-stroke.¹⁴⁰ ואולם לדעה זו לא מצאתי הדים אצל אחרים, וסגל חוזר אף הוא לגזרה על פי הפסוק בישעיהו) מ"בת" שהוראתה: מידת הלח.¹⁴¹

בא ח' ילון¹⁴² והציע פתרון אחר. לדעתו, הצורה הקדומה והעיקרית היא: "בת אחת" (ולא: בבת), ואין "בת" אלא הרחבה של "ב(אחת)" = "כאחת", כדרך שהורחבה בי"ת היחס ל"בן"/"בר" בביטויים אחרים.¹⁴³ בדורות מאוחרים הוסיפו בי"ת (בת < בבת) להבלטת תיאור הפועל. לשיטה זו יש צורך בביסוס נוסף, שכן הכתיב "בת" שבכ"י מתפרש בדרך ההאפולוגיה, ואין בו עדות לגרסה המקורית. ולבסוף ראוי להזכיר את הצעתו של אליהו בחור (התשבי בערכו). הוא גזרה מן "בת עין" בשימוט: > בבת [עין] אחת.

ד. דוגמות בודדות

קיד' ב, ט: "המקדש בעורלה... ובפטר חמור ובבשר בחלב ובחולין". כך גם בכי"פ ובכי"ל, אבל בכי"ק: "ובשר", ונתלתה בי"ת שנייה.
סוטה ז, ח: "וכשהגיע ללא תוכל לתת עליך איש נכרי". כך גם בכי"פ. אבל בכי"ק ובכי"ל: "לא".
כת' ח, ח: "הרי היא לו ככל הנשים". כך גם בכי"פ ובכי"ל. אבל כי"ק: "כל", ונוספה כ"ף.

138 וכן ביומא לח ע"ב: "בבת ראש". וכי"מ גורס: "בבת אחת". על האטימולוגיה של "בת ראש" ראה קוהוט, הערוך.

139 וייס, משפט, עמ' 28.

140 AJSL, I. Eitan, AJSL 46 (1929), p. 35.

141 דקדוק, עמ' 161.

142 פרקי לשון, עמ' 157.

143 ראה על כך ש' ליברמן, יוונית ויוונית, עמ' 135; ח' ילון, פרקי לשון, 156.

סוטה ג, ה: "הרי הוא ככל המנחות". כך פעמיים גם בכי"פ ובכי"ל. אבל בכי"ק: "כל", ופעמים נוספה כ"ף. במאמר השלישי שבו מזדמנת "ככל" (כלים יא, ד) גורסים כל כתבי היד כמו הדפוסים.

ה. אי פשר > אי אפשר

מקרה זה שונה מכל הדוגמות האחרות, כיוון שיש בו עניין לא רק במישור הלשוני. פירושם של מאמרים רבים בספרות התנאים מתהפך מחיוב לשלילה על פי הייצוג האורתוגרפי: "א(י)פשר" – "אי אפשר". דוגמה קלאסית לפירושים סותרים ולפלפולים רבים שמקורם, כביכול, בחילופי גרסה, יכול לשמש המאמר באב' ב, ד: "ואל תאמר דבר שאי אפשר\שאפשר לשמוע שסופו להשמע".¹⁴⁴ לאמתו של דבר, לפנינו תופעה פונטית שהייתה רווחת בלשון חז"ל, ושני הייצוגים שבכתיב מכוונים לאותה צורה: "אי אפשר". הכתיב "א(י)פשר" במקום "אי אפשר" רווח בכל כתבי-היד של המשנה ושל חיבורים ארץ-ישראליים אחרים.¹⁴⁵ הנה, למשל, כי"ק גורס בכל מקום במשנה: "א(י)פשר", וכתיב זה תוקן ברוב המקרים על-ידי תליית "אי". אף בדפוסים נותרו עקבות לכתיב זה: פאה ה, ג ופרה ז, ה.¹⁴⁶ בעל "מלאכת-שלמה" מביא את דברי ר' יהוסף אשכנזי לפאה ה, ג: "מצאתי בספרים ישנים שאיפשר ור"ל שאי אפשר כי כן דרך הראשונים לכתוב בלשון קצר" (ההדגשה שלי, ש"ש). הראשון שהציע את ההסבר הפונטי לביטוי שלנו הוא א"ה וייס: "עוד סיבה אחת אשר גרמה השתבשות כמה מילות במשנה והיא בהיות רוב לימודם בעל פה ובמהירות המבטא היו מבליעים לפעמים אותיות וזה לרוב אם הברת המילה האחת דומה להברה הסמוכה לה".¹⁴⁷ ובהשלמות הוא מביא את הביטוי שלנו כדוגמה קונקרטית: "יש להוסיף מה שמצאנו כמה פעמים במשנה שביש ספרים היתה הגירסא אי אפשר ובמקצתם אפשר ואין זה אלא שיווי ההברות" (ההדגשות שלי, ש"ש).¹⁴⁸ הרי זאת ההגדרה הממשית של תנאי ההאפולוגיה. ונעיר עוד למסורת ההגייה (והניקוד) הנפוצה היום – "אי אפשר":

1. מקורה של מילת השלילה "אי" בלשון חז"ל הוא התיבה "אין" בנשילת הנו"ן. "אי" משמשת לפני ארבע מילים בלבד, הפותחות באל"ף:¹⁴⁹ אפשר, אפשר, את(ה), אתם. ומכאן שהיא הגויה: "אִי".

144 בנוסחאותיו של מאמר זה ובלשונו עסקתי בהרחבה בחיבורי: לשונה, עמ' 204-205. וראה מה שהוסיף ש' אברמסון בהערותיו, לשוננו, מ (תשל"ו), עמ' 301-303.

145 אפשטיין, מבוא, עמ' 1213-1214. ילון, פרקי לשון, עמ' 107, 458; פורת, ל"ח, עמ' 11.

146 דבר זה נעלם מסגל, דקדוק, עמ' 160.

147 משפט לשון המשנה, עמ' 79.

148 שם, עמ' 127.

149 סגל, דקדוק, עמ' 40, 160. יש לתקן את ניסוחו הכוללני. למעשה גם "אין אתה\אתם" נדיר בכתבי-יד. וראה בהרחבה בספרי, לשונה, עמ' 204-205.

2. "שיווי הברות" קיים רק בהגייה: "אֵי אֶפְשָׁר\אֶפְשִׁי", ואמנם רק בצירופים האלה חלה האפלולוגיה, ולעולם לא בצירופים: "אֵי אֶת(ה)", "אֵי אֶתם".
3. "אֵי" הוא הניקוד המצוי בכל כתבי־היד של המשניות¹⁵⁰ ושל הסידורים מכל עדות ישראל, וכך עד היום בספריהם ובפיהם של הספרדים והתימנים: "אֵי אֶפְשָׁר להתקיים לפניך" (ברכות השחר); "אֵי אֶתה דן אלא כעין הפרט" (בבבלי דר' ישמעאל, תפילת שחרית). ורק בספרים שנוקדו באירופה במאות השנים האחרונות אתה מוצא: "אֵי", כמקובל כפינו. וכן ניקדו יסטרוב, קאהוט, בן־יהודה, ילון ואחרים. עדות ראשונה לדחיית ההגייה "אֵי" באשכנז עולה מפי אליהו בחור: "אי כמו אין והוא בחיריק כמו אי כבוד, אי נקי, וכן יש לומר אי בחיריק, והאומרים אי בצירי טועין, כי הוא לשון איה"¹⁵¹. חילוקי דעות בקריאת התיבה "אֵי" אנו מוצאים בין הפוסקים האשכנזים (בעקבות תיקונייהם של מנקדי הסידורים ומתקניהם) מימי אליהו בחור ועד הדורות האחרונים.¹⁵² אליהו בחור מזהה את "אֵי" המשנאית עם "אֵי" המקראית¹⁵³ ואף מתקן את ניקודה. והנה רש"י וראב"ע מפרשים פעם אחת "אֵי" במקרא על דרך "אֵי" המשנאית: אֵל לְמַלְכִּים שְׁתוּ יֵין וּלְרוֹזְנִים או (קרי: אֵי) שְׁכַר (מש' לא, ד).¹⁵⁴

ו. אֵי לֹ > * אֵי אֵלֹ

מילת השאלה לרבים נזדהתה בכל הדפוסים וכתבי־היד של ספרות התנאים והאמוראים לכינוי הרמז לרבים: "אֵלֹ". הצורה המלאה "אֵי אֵלֹ" נמצאה לפי שעה פעם אחת בבבלי: "אֵי אֵלֹ הֵן יָמִים שְׁצָרִיכִים... אֵי אֵלֹ הֵן יָמִים" (נזיר ז ע"ב. כך גם ברש"י).¹⁵⁵ ואפשר לשחזרה על דרך מילות אחרות הבנויות כדוגמתה: אֵי+זה, אֵי+זו; אֵי+אלו, אֵי+כן (< איכן < היכן).

3. שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים

בסעיף זה נעסוק בשתי תופעות פונולוגיות: א. נשילת אל"ף מצעית; ב. חילופי י-א במעמד בין-תנועי. הקורפוס הבסיסי שלי הוא המשנה על פי כ"ק, אולם בכמה מקומות אחרוג ממסגרת

150 וכן בניקוד הבבלי. ראה א' פורת, ל"ח, עמ' 146; ייבין, מסורת, עמ' 1115.

151 בחור, התשבי, ערך "אֵי".

152 ראה על כך בפירוט אצל נ' ברגרין, עיונים, עמ' 36-38.

153 ולמעשה כן נוהגים גם כיום מילוני המקרא – סוף המהדורה החדשה של קהל־ר באומגרטנר (קב"ל, HALOT) (בהשתתפות קוטשר) – ומילון בן־יהודה.

154 כמה מן החדשים מתקנים את הנוסח. ראה W. Thomas, VT 12, p. 499.

155 על פי נ' ברגרין, עיונים, עמ' 66.

זו ואביא עדויות נוספות מכתבי־יד אחרים למשנה וממקורות תלמודיים אחרים, ככל שיזדמן לי. דבר זה נעשה בייחוד בחלק א', שבו יידונו תיבות בודדות, משום ששם עולה החשש שמא טעות סופר לפנינו, או שמא זאת תופעה מאוחרת המשקפת את מסורתו של הסופר או המנקד של כתב־יד מסוים בימי־הביניים, ואין הצורה הנידונה מעידה על מציאות לשונית אותנטית מתקופת התנאים. כידוע, הכתיב אינו מייצג אלא מעט מן התמורות שחלו במישור הפונטי, ועל כן הכל תלוי בטיב עבודתם של הסופרים. דבר זה אמור הן למספר התבניות שבהן חלה התופעה הן למספר התמניות שנמצאו בקורפוס הנידון.¹⁵⁶

א. נשילת אל"ף מצעית

מעמדו של העיצור אל"ף בין שווא נע לתנועה נחלש כבר בתקופת המקרא. אותותיה של היחלשות זו ניכרים במסורת הקריאה (=הניקוד) של הטקסט המקראי ולפעמים אף בכתיב גופו (ללא אל"ף), כגון: "שִׁלְתָּךְ" (שמ"א א, יז = שִׁאלְתָּךְ); "שְׂרִית" (דהי"א יב, לח = שארית); "תְּמִים" (בר' כה, כד = תְּאֻמִּים); "בֵּית שֶׁן" (שמו"א כא, יב ועוד = בית שאן); "שִׁלְתִּיאֵל" (חגי א, יב. לצד "שִׁאלְתִּיאֵל, חגי א, א); "וַתִּזְרְנִי" (שמ"ב כב, מ = וַתִּזְרְנִי וְתִהְיֶה יח, מ); "מִלְפָּנוּ" (איוב לה, יא = מִלְפָּנוּ).¹⁵⁷ ובקרי [=בניקוד]: "מָאוּם" (איוב לא, ז = מָאוּם); "הָרְאוּבֵנִי" (x7), "לְרְאוּבֵנִי" (x11) = ראוּבֵנִי, אבל לעולם: "ראובן".

וכן במגילות מדבר יהודה: "שריתו" (יש' מד, יז = שְׁאֲרִיתוֹ. ועוד); "זב" (יש' סה, כה = זֶאֶב); "נום" \ "נואם" \ "נאום" (מצוי הרבה = נָאֵם); "מורה" \ "מאודה" (מצוי הרבה = מָאֹד); "משריך" (יש' ג, יב = מִשְׁרִיךְ).¹⁵⁸

נראה אפוא, שברצף הפונטי שווא נע־אל"ף־תנועה נתאפס העיצור אל"ף, ותנועתו עברה לעיצור שלפניו. ומה המצב בלשון חכמים? נבחן תחילה את גזרת ל"א בפועל: כידוע, נתמזגה גזרת ל"א בלשון חכמים בחלקה בגזרת ל"י. היסוד לפעולת האנלוגיה המורפולוגית נקבע על ידי תהליכים פונטיים שונים כבר בתקופת המקרא. נזכיר מקצת מהתיבות המקראיות, שבהן נשלה אל"ף בין שווא לתנועה: "קָרְאִים" (תה' צט, ו); "שִׁיפָא" (קה' י, ה); "מָלוּ" (יח' כה, טז); "וְנִרְפְּאוּ" (יח' מז, ח). במקרא אנו מוצאים רק מעט צורות, שנהגו על דרך ל"י בדרך ההיקש, אבל לא כן בלשון חכמים. שיטתו של הנמן להעמיד את תיאור גזרת ל"א על יסוד מילוני ומורפולוגי¹⁵⁹ נכונה

¹⁵⁶ וראה עוד מה שכתבתי בפתיחת מאמרי, האפלולוגיה, לעיל.

¹⁵⁷ ואף בארמית לניביה ידועה התופעה. ראה, למשל, G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch Palästinischen Aramäisch*, Darmstadt 1905, p. 56; T. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904, p. 117.

¹⁵⁸ קוטשר, הלשון, עמ' 42, 393-394; א' קימרון, דקדוק, עמ' 25.

¹⁵⁹ הנמן, צורות, עמ' 422 ואילך, 431 ואילך.

היא. היסוד המילוני הוא הקובע, אלו פועלי ל"א עברו במלואם לגזרת ל"י (כגון "קרא" ו"מלא"), והיסוד המורפולוגי מאתר את צורות הנטייה של פועלי ל"א אחרים, שנזדהו עם הצורות המקבילות בגזרת ל"י (כגון "ברא" ו"נשא").

מטעמים אלו לא נכלול אפוא בסעיף זה צורות פועליות מגזרת ל"א. להלן נמנה את המילים שמצאנו מחוץ לגזרת ל"א, ונקדיש בירור פילולוגי ואטימולוגי לכל אחת מהן כמידת הצורך לענייננו.

1. כילו (= כאילו)

תיבה זו מצויה במשנה כ-50 פעמים. כ"ק כותב בכמחצית מההיקריות "כילו" (חסר אל"ף). לפעמים תלה סופר אחר (המנקד?) אל"ף זעירה, כגון: עיר' א, ה (x2); ד, א. פעם אחת נכתבה: "כִּילֹ" (יב' יג, ג). והניקוד: רק במקצת המקומות, שבהם נכתבה חסר, היא נוקדה כדין: "כִּילֹ" (עיר' א, ה; ב"ק ו, ד), אך בשאר המקומות התעלם המנקד מהכתיב וניקד "כִּילֹ" (תר' ד, י; סוכה א, ב; חג' ב, א (x2); נד' ח, ז; ב"ק ח, א (x2)). אין ספק, שאילו נתכוון הסופר הראשון להגייה זו, היה מרבה לכתוב שתי יו"דין! אף כ"פ כותב בכמחצית מההיקריות: "כילו" (חסר אל"ף), אולם כאן נצמד המנקד לכתב וניקד תמיד: "כִּילֹ" (חג', ב, א (x2), יב' יג, ג (x2), זבח' א, ג (x2), כלים ה, ב). כ"ל כתב תמיד: "כאילו".

מקורות נוספים: ספרא: בכ"י רומי, אססמני 66 (להלן: כ"ר) מצוי הכתיב "כאילו", ופעם אחת (בלבד?) נכתבה "כילו", ונתלתה אל"ף [רצו]. אבל בכ"י וטיקן 31 מצוי הרבה "כילו", למשל בעמודים 203 (טור א), 204 (א, ב), 206 (א), 211 (א), 213 (א). ירושלמי: הכתיב "כילו" מצוי אף הוא בדפוסים, כגון עיר' ה, א (כב ע"ב) (x3), כל' א' ה, א-ג (כט ע"ד) (x6), ויותר בשרידי ירושלמי מן הגניזה,¹⁶⁰ כגון עמ' 3, 228, 249, ובקטעי בראשית רבה מן הגניזה:¹⁶¹ עמ' 104, 143 (x2), וכן בכ"י וטיקן 30 (x7).¹⁶² תחילה סבורים היו החוקרים, שהכתיב "כילו" מצוי בירושלמי בלבד, כנראה על סמך מה שהביא הערוך בערך "כילו" (דוגמות רבות מהירושלמי בלבד). כך קבעו סגל,¹⁶³ בן-יהודה¹⁶⁴ וקוטשר,¹⁶⁵ אבל אפשטיין¹⁶⁶ כבר מצטט הרבה מכ"ק ומכ"פ. אין ספק, שכתיבים אלה (והניקוד) משקפים מציאות פונטית.

160 מהדורת י"ל גינצברג, ירושלים תש"ח.

161 מהדורת מ' סוקולוף, ירושלים תשמ"ג.

162 ראה מ' סוקולוף, העברית, עמ' 34.

163 מ"צ סגל, דקדוק, עמ' 170, הערה 6.

164 בן-יהודה, מילון, ערך "כילו".

165 קוטשר, הלשון, עמ' 42.

166 י"נ אפשטיין, מבוא, עמ' 1236, הוא מוסיף, שכתב זה מצוי גם אצל הגאונים.

2. שני (= שאני)

כ־40 פעמים מזדמנת במשנה המילה "אני" שבראשה שי"ן הזיקה. וכך היא נכתבת בכתב־היד:

כי"ק: "שאני" (x16), "שני" (x23). פעמיים נתלתה אל"ף: דמ' ה, ג, נזיר ב, ד. פעם אחת: "שני". המנקד התעלם מהכתיב, שנתכוון לשלילה, כנראה (> שאיני, ראה להלן), אך אפשר, שזהו כתיב מלא לצורה שמוטת האל"ף: שני\שני. המנקד ניקד בכל מקום: "שני\שני", מלבד שתי היקרויות בהלכה אחת שבהן נוקדה הצורה ללא אל"ף: "שני" (מיד' ב, ב). ופעם אחת נכתב בטעות: "כל שאיני (שאינו?) זכיי באמירתו" (שבת כג, ג).

כי"פ: "שאני" (x14); "שני" (x26).¹⁶⁷ בשני מקומות נתלתה אל"ף זעירה (נדר' ג, א; כת' יג, ג). המנקד ניקד תמיד: "שני".

כי"ל גורס בכל מקום "שאני", חוץ מדמ' ז, ה (x2): "שני".

כי"ב: "שאני" (יד' ד, טו) לצד "שני" (כלים ט, ג [x2], טהר' ג, ז).¹⁶⁸ מקורות נוספים:

תוספתא: הכתיב "שני" מצוי בכ"י וינה, כגון: יב' יד, ט; גיט' ה, ז ("שני... שני... שני... שאני". בדפוס ובכ"י ערפורט: "שאני" [x4]).

ספרא: בכ"ר מצאתי קרוב ל־40 פעמים "שני", ולרוב היא מנוקדת (בסימנים בבליים): "שני", אך לעתים השי"ן לא נוקדה [רכז], [שיח], או שכל התיבה לא נוקדה [פג]. ומצאתי מעט (בסימנים בבליים): "שאני", "שאני" [כד], [רלט] (x2), "שני" [כד]. הכתיב "שני" מצוי גם בכ"י וטיקן 31, כגון בעמ' 141 (א), 204 (א), 214 (א), 219 (א), (ב, x3). עוד נמצא את הכתיב והניקוד "שני" בקטעי גניזה לספרא: מקבילים לכי"ר [ריט], [רכ] = (Heb. d. 58) x2; [שטו], [שיח] = (Heb.c. 77) x6; [שצ] = Heb. d. 54; ובניקוד ארץ־ישראלי [פח] = T-S N.S 252,3.

ברשב"י¹⁶⁹ (בכמה כתבי יד), כגון: עמ' 193 (204, 200, 199, 190, x2). ובשרידי הירושלמי מן הגניזה, כגון: עמ' 6, 108 (x2).

3. שני (= שאני/שאיני)

"שאיני" מצויה בדפוסים כ־70 פעמים, ולרוב (יותר מ־60 פעמים) היא מזדמנת בנוסחת הפתיחה של הנדר: "קונם שאיני..." במסכת נדרים. כתב־היד גורסים כמעט תמיד: "שאני/שני". והרי הפרטים:

כי"ק — "שאני" — x4 (ח, ו; יא, ד. בשתייהן נתלתה יו"ד; ה, ג; יא, ו — בגיליון); "שני" — x54 (פעמיים נתלתה אל"ף זעירה: ז, ז); "שאיני" — x4 (ח, ה; ה, ז); "שני"

167 הנמן, צורות, עמ' 459.

168 מ' בר־אשר, פארמה, עמ' 15.

169 מהדורת אפשטיין־מלמד, ירושלים תשט"ו.

— x2 (ג, יא). המנקד התעלם מכוונת הסופר בכתוב "שני" (= שאני) וניקד כמעט בכל מקום: "שני". פעמיים נתחברה לו "שני" ל"נכנס" ובדרך ההפולוגיה (ושמא היא פרי הפולוגיה?) כתב: "שניכנס", ושתייהן תוקנו בגיליון (ח, ז; ט, ב).
 כי"פ — תמיד "שני", ורק פעם אחת "שאיני" (ט, ח ברישא). 16 פעמים נתלתה אל"ף (במשניות א, א — ג, ב). והניקוד תמיד: "שני".
 כי"ל — תמיד "שאיני", אבל פעם אחת נתלתה יו"ד (ט, ז). משניות שבירושלמי: כמעט תמיד "שאיני". בקטעי גניזה בבליים אנו מוצאים "שאיני" ליד "שני", "שני" (T-S, E1, 89).

מקורות נוספים:

תוספתא נדרים: בכ"י וינה בדרך כלל "שני". בכ"י ערפורט ובדפוס: "שאיני\שאיני".
 כבר קבעו חוקרי הספרות התלמודית, שבלשון נדר ("קונם ש... ודומיה) "שאיני" עיקר, והוראתו: "מה שאני".¹⁷⁰ ונראה, שבלשון בני אדם לא הבחינו בין לשון שבועה ("שאיני") ללשון נדר ("שאיני").¹⁷¹ טישטוש זה מצוי הרבה בשל הדמיון הפונטי (והכתיבי) שבין "שאיני" — "שאיני", "שיני" — "שני", ואין להתעלם גם מהכתיב שמצאנו בכתבי-יד קדומים של ספרות חז"ל: "אן" (= אין), "אנו" (= אינו).

4. שיני (= שאיני)

המילה "שאיני" מצויה במשנה שבע פעמים מחוץ ללשונות הנדר. כי"ק וכי"פ כותבים חמש פעמים: "שאיני", אבל לא כן בתר' ג, ח: "המתכוון לומר תרומה ואמר מעשר, שאיני נכנס לבית זה ואמר לזה, שאיני נהנה לזה ואמר לזה".
 כי"ק: "שיני... שני"; כי"פ: "שני... שני". הוסף לכך את גרסת כי"ק, שהזכרונה לעיל, בנדר' ג, יא: "שיני" (x2).

מקורות נוספים:

תוספתא — כ"י וינה גורס "שני" במקום "שאיני" שבדפוס (נזירות ג, יא; נדר' א, ב).
 ספרא — בכי"ר תמיד: "שאיני", למשל: [קו] x4 [קז] x4, ולא מצאתי בו "שיני\שני"; "שאיני" (בסימנים בבליים) [שצט]. הלכות גדולות, כ"י פריס 9: "שיני" (בסימנים בבליים).¹⁷²

הצורה שמוטת האל"ף הייתה ידועה לראשונים. ר' נתן בר יוסף, תלמיד הרמב"ן, מעיר: "שני וכו' ולשון שני כמו שאני בהבלעת האל"ף" ("שיטת מקובצת" לנדר' ב ע"א). ואף ר' יהוסף אשכנזי הגיה את נוסח הדפוסים על פי כתבי-יד וכתב "שאיני"

170 ש ליברמן, יוונית, עמ' 87-109; אפשטיין, מבוא, עמ' 500-504.

171 תיאור מפורט של המבנים התחביריים בלשונות השבועה והנדר מצוי בחיבורו של מ' אור, לשונות התחייבות במקרא ובמשנה, חיפה תשמ"א, עמ' 55-72.

172 על פי ייבין, מסורת, עמ' 1102-1103.

והעיר: "ס"א (=ספרים אחרים) שני פירוש לשון קצר הוא כמו שאני" ("מלאכת שלמה" לנדר' א, ד; ב, א).

כיצד נסביר את נשילתה של האל"ף בתיבות "שאני" ו"שאיני"? האם אף כאן היא עמדה בין שווא לתנועה? שי"ן הזיקה אינה מנוקדת בשווא לפני הכינוי "אני" בשום מסורת מן המסורות הידועות לנו, ולפני מילת השלילה "איני" המסורות חלוקות. נתאר אפוא את המסורות בניקוד שי"ן הזיקה:

כי"ק מכיר שי"ן סגולה בלבד; כי"פ מנקדו העיקרי¹⁷³ מכיר, לפי בדיקתי [הלא מדוקדקת], ארבעה כללים:

- א. בדרך כלל – סגול: שבאו, שאמר, שאם, שאני.
 - ב. לפני כינויים הפותחים בה"א – שווא: שהוא, שהיא, שהן, כשהוא, כשהיא.
 - ג. לפני מילת השלילה "אין" ונטיותיה – סגול: שאין, שאיני, שאינו, שאינן, שאינה.
 - ד. אם לפני "שאינן" ונטיותיה נצמדת אחת מאותיות השימוש (ו, ל, ב, כ) – שווא: ושאינן, ושאינו, ושאינן, לשאינו, לשאינה, בשאינו.
- כי"פ"ב: בדרך כלל כמו בניקוד הבבלי.¹⁷⁴
- בניקוד בבלי:¹⁷⁵
- א. בדרך כלל – פתח (=סגול טברני).
 - ב. לפני הכינויים הפותחים בה"א (הוא, היא, הם, הן) – שווא.
 - ג. לפני המילית "אם" – שווא.
 - ד. לפני מלת השלילה "אין" וכל נטיותיה – שווא.

מסורת תימן: כמו בניקוד הבבלי.¹⁷⁶

מן התיאור הזה קשה להסביר את נשילת האל"ף בתיבות "שאני", "שאיני", ואת אי נשילתה בכינויים: "שאנו", "שאתה", "שאינן", "שאינו", "שאינה", "שאינן", ובתיבות שכיחות אחרות: "שאלו", "שאלולי", "שאפילו", "שאם".

לדעתי, יש לשקול הסבר משותף לתיבות שלנו ולתיבות שיידונו בהמשך: "הריני" (הרי אני), "מקובלני" (מקובל אני), שגם בהן לא נמצאת מזיגה זו לפני כינויים אחרים. האם מותרים אנו להניח, שכינוי המדבר "אני" נהפך ל"ני" כשהוא מוצמד לאחר (אנקליטי?)¹⁷⁷

אם כן, נוכל לומר, שהניקוד "שני" (=שאני) נתקבל בשל מעמדה הפרוקליטי של

173 הנמך, צורות, עמ' 9.

174 בר-אשר, פארמה, עמ' 15.

175 ייבין, מסורת, 1162-1158.

176 ש' מורג, "המסורת הטברנית של לשון המקרא: 'הומוגניות והטרוגניות'". פרקים ב, ירושלים תשל"ב, עמ' 118-119. ושם תלה מורג את שוואיות השי"ן בהיותה פרוקליטית.

177 ראה סיוע להנחה זו להלן, בסעיף 5.

התיבה, שגרם לה להתרחק מן הטעם ובעקבות זאת נחטפה תנועת השי"ן, ממש כפי שקרה בתיבות "שִׁאִין", "שִׁאם", "שִׁהוא" וכו', כמפורט לעיל.

5. הריני (= הרי אני)

בדפוס המשנה אנו מוצאים כ-70 פעמים "הריני" לעומת כעשר פעמים "הרי אני", אולם היחס ביניהן בכתב-היד שונה לטובת "הרי אני".

כי"ק: "הריני" = x45; "הרי אני" = x32

כי"פ: "הריני" = x52; "הרי אני" = x27

וכבר מצא הנמן,¹⁷⁸ שרוב היקרויותיה של "הריני" הן במסכת נזיר בצירוף: "הריני נזיר". הנה המספרים בכי"ק: "הריני נזיר" = x44 + "הריני" x1; "הרי אני נזיר" = x9 + "הרי אני" x23. אגב, פעם אחת כתב הסופר: "הריני אני" (נזיר ב, ד, ונמחקה [ני] הראשונה). אפשר אפוא, שזהו רמז שהצירוף הנפוץ "הריני נזיר" הוא שהצמיח את הצורה הסינטיטית "הריני", שבה נשלה האל"ף. ואולם לאור העובדה, שהצורה הסינטיטית בשאר הגופים אינה מתועדת כלל בלשון-חכמים, וכולם נוהגים על דרך "הרי את", "הרי אתם" – בשתי תיבות, יש להעדיף את ההסבר שהצענו לעיל, שלפיו מלכתחילה הרי + ני. וראה עוד בסעיף הבא.

6. מקובלני (= מקובל אני)

בדפוס המשנה מזדמנת צורת הבינוני עם כינוי הנושא שמונה פעמים, וכולן על דרך "פועלני". צורה סינטיטית זו נוצרה עם צירופו של הכינוי "אני" בדרך האנקליטית ושימוט האל"ף. אולם צורות אלה נעדרות לחלוטין מכתב-היד של המשנה: כי"ק, כי"פ, כי"ל, כ"י, פרמה ג', כ"י פריס. באלה תמיד תופיע הצורה האנקליטית, כגון: "גוזר אני" (ר"ה ב, ט); "מקובל אני" (יב' טז, ז), "חושש אני" (שבת טז, ז).¹⁷⁹

מקורות נוספים:

מ' מורשת, שבדק בהרחבה את הפרשה הזאת בכל מקורותיה של לשון חכמים,¹⁸⁰ מצא שבספרא, במכילתא ובספרי הצורה היא אנליטית בדרך כלל, וכן הוא בירושלמי. החריגים שהעלה מספרות התנאים מצויים במקורות האלה: ספרא: בכי"ר נמצא פעם אחת: "מקובלני" [קצה]; תוספתא: כי"ו גורס בעיקר צורות סינטיטיות, כגון: "צריכני" (חג' ב, יא), "אמורני" (נג' ב, יא), "גוזרני" (שבי' ג, י), "מקובלני" (סנה' ו, ב). ואותו סופר כותב פעמיים: "יכולני אני" (יומא ג, יג; עיר' ד, יא) לעומת "יכול אני" שבכי"ע. וכן נמצא בכ"י וטיקן 32 לספרי (במדבר, מהד' הורוויץ, עמ' 103;

178 הנמן, צורות, עמ' 459.

179 נ' ברגרין, עיונים, עמ' 108-112.

180 הבינוני הפועל, עמ' 126-143. ומנקודת מבטה של העברית החדשה ראה: י' אבינרי, יד הלשון, עמ' 80-82.

דברים, מהד' פינקלשטיין, עמ' 155). כי"ו לתוספתא אף מזמן לנו כעשר פעמים את הצורה "משביעכני" (שבו' ב, טז; ו, ו, ו x4), כנגד "משביעך אני" שבדפוס ובכ"ע. יותר מכול מצויה הצורה הסינתטית בתלמוד הבבלי, ולפיכך סבורים, שממנו עברה למשנה ותוספתא ומעט גם למדרשי ההלכה.

מקובל להסביר צורות אלה על דרך הארמית, אבל בארמית הן מצויות גם בגופים אחרים. אף-על-פי שהצורות הסינתטיות אינן מתועדות באבות הטקסטים של המשנה, אני נוטה להשערה, שהן נוצרו בתוך העברית ולא נולדו (רק?) כהשפעה ארמית ישירה. צורות אלה מוסברות יפה לאור התיבות שנידונו לעיל: "שני" (שאני), "שיני" (שאיני), "הריני" (הרי אני) – כולן בגוף המדבר דווקא ולא בגופים אחרים. וכבר שיער אחד הגאונים, שהצורה "קלני מראשי קלני מזרועי" (סנה' ו, ה) "לשון מקוצר הוא ופירושו קל אני כאשר שנינו משביעך ני וגם הוא מקוצר ופירושו משביעך אני וכן רוצה ני, שני אומר".¹⁸¹ עדות זו מחזקת את הנחתנו, שלצד הכינוי העצמאי "אני" שימש בדיבור כינוי מקוצר "ני" שנצמד בסופן של תיבות מסוימות.

7. כי צד (= כאי צד)

הצורה המקובלת במשנה – בדפוסים ובכתבי-היד, היא "כיצד". ואף בכ"ק מצאתי שני חריגים בלבד: "כִּיצַד" (קיד' א, ו); "כִּאיֶצַד" (עיר' ח, א). כי"פ כותבה תמיד (?) שתי תיבות: "כי צד", והוא מפצלה אף בין שתי שורות, כגון: ברכ' ט, ד; שבת ד, ב.¹⁸² קטעי גניזה בניקוד בבלי מכירים לרוב את הצורות: "כִּיצַד", "כאיזה צד", ולצדן מצויות מעט גם "כאיצד" (כגון אנטונין 254 למ"ש ה, ו); "כאיזצד" (שם, שם, ה, ד); "כיזה צד" (T-S. E1, 41 ביכ' ד, ב – לא נוקדה). ובכן, לכאורה, ההתפתחות חד משמעית היא: *כִּאיֶצַד < כִּיצַד < כִּיצַד. ואכן הצורה "כאיצד" מתועדת גם בספרא כי"ר [פח], ליד "כיצד" [יח]. מחוץ למשנה מצויים לרוב כתיבים אחרים המעידים על התפתחות אחרת: בספרא כי"ר: "כאיזה צד" [קפה], "כאיזצד" [פח], "כאיז צד" [שצד]; בתוספתא: בכי"ע רווחת הצורה: "כיזה צד", כגון: ברכ' ה, ה-ו; ביכ' ב, א-ב. ולצדה גם "כיוצד" (ב"ק ט, ב: י, ז; שבו' ו, ג). אבל בכי"ו רווחת הצורה "כיצד", ולצדה נמצא גם "כיוצד" (שבו' ו, ג); "כי זה צד" (ב"ק ג, ה; ד, ז).

כל אלה מעידים על ההתפתחות: כאי זה צד < כיזה צד, כיצד. בין כך ובין כך, אף בתיבה זו נשלה אל"ף: כאי < כי, וכבר דחה קאהוט את ההשערה, שתיבת "כיצד" נגזרה מן כ + צד.¹⁸³

181 ב"מ לוין, אוצר הגאונים, מסכת חגיגה, עמ' 31. וכבר הרחיב ח' ילון את הדיון בנוסחאותיה ובפירושים שהוצעו לתיבה זו. ראה מבוא, עמ' 89-91.

182 הכתיב המפוצל נמצא גם אצל אפשטיין, פיה"ג, כגון עמ' 2, שורה 16; עמ' 6, שורה 8.

183 ראה קאהוט, ערוך השלם, בערכו. בארט מציע רק את אפשרות א' דלעיל, משום שלא הכיר, כנראה, את הכתיבים האחרים: ראה J. Barth, *Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen*, Leipzig 1907, p. 17.